

LAKATOS ERNŐ

Budapestkörnyék 1848-ban

Budapestkörnyék helyzete az 1848-at megelőző időkben alapvetően különbözött a két anyaváros: Buda és Pest helyzetétől.¹ Míg az utóbbiak polgárai viszonylagos társadalmi függetlenségnek örvendhettek, addig amazokéi teljes feudális alávetettségben éltek. Ez a különbség terhes örökségképp az egész polgári korszakon át megmutatkozott mind társadalmi, mind közigazgatási és gazdasági téren. Ennek ellenére Budapestkörnyék sokkal gyorsabb ütemben fejlődött, mint a főváros. Míg Budapest főváros 1848-tól számítva egy évszázad alatt lélekszámának hétszeresét érte el, addig hat elővárosa (Kispest, Pesterzsébet, Újpest, Budafok, Rákospalota és Pestszentlőrinc) ugyanebben az időszakban hatvanhat-szorosára nőtt meg. A Budapest környéki községek pedig a száz év előtti lélekszám huszonháromszorosát érték el.² Lakosságának társadalmi összetételét tekintve pedig Budapestkörnyék átmeneti jellegű volt a főváros és a vidék között. A főváros környéki város jellege élesen eltért akár egy dunántúli, akár egy alföldi város jellegétől, községeinek típusa is jellegzetesen különálló volt. Ennek a területnek főváros környéki vonásai azonban csak a polgári korszakban fejlődhettek és fejlődtek ki.

A feudalizmus végén a nagyváros közvetlen környezetére gyakorolt átalakító hatása csak Óbudán mutatkozott meg erőteljesen, ezért nem véletlen, hogy már a polgári korszak legelején, 1849-ben Budapesthez csatolták. A Bach-korszakban Budával egyesítették, de 1861-ben ismét visszakerült Pest megyéhez. Végül is 1873-ban újból bekebelezett az akkor megszervezett fővárosba.

Budapestkörnyék gazdasági és társadalmi viszonyai a feudalizmus utolsó szakaszában lényegében azonosak voltak más magyarországi nagyobb városok szomszédságában levő települések viszonyaival. Amennyiben a budapestkörnyéki helységeknek mégis egyedülálló, különleges vonásaik voltak, azok rendszerint nem a főváros közelségéből, hanem más, földrajzi és történelmi körülményeikből fakadtak. Nem tagadható azonban, hogy a kapitalizmus feudalizmust bomlasztó ereje a városokon kívül azok szomszédságában mutatkozott meg és hatott viszonylag a legerőteljesebben. A magyar városok gyenge polgári és kapitalista jellegére mutat az, hogy ez az erő 1848 előtt csak csírájában,

de 1848 és különösen 1867 után fékezetten bár, de egyre jobban érvényesült.

Budapestkörnyék történetében 1848 különösen jelentős korszakfordulót jelent, kiindulópontja rohamos fejlődésének. A helytörténeti irodalom ennek ellenére elhanyagolta ennek a területnek történeti feldolgozását.³ Egyes, jobbára népszerűen megírt tanulmányok csupán egyes községek vagy városok múltjával foglalkoztak, sok esetben csupán adatgyűjtésre törekedve, de az egész területnek egységes szempontú történeti feltárását mellőzték. Ennek a tanulmánynak a feladata ezt a munkát egy kis, de jelentős korszakra vonatkozóan elvégezni.

*

Budapest környékén 1848-ban csupán egy mezővárost (Soroksár) találunk. Budafok ugyan éppen 1848-ban kéri rendezett tanácsú mezővárossá való átszervezését. A két előbb említett helységen kívül még tíz község és öt pusztta terül el a fővárosok környékén. (A községek : Újpest, Rákospalota, Rákoscsaba, Cinkota, Rákoskeresztúr, Csepel, Tétény, Albertfalva, Hidegkút és Békásmegyér. A puszták : Káposztásmegyér, Szentmihály, Gubacs, Szentlőrinc és Kistétény.) A két fővárossal egyik település sem nőtt még össze, hanem azoktól széles mezőgazdasági övezet, szántók, legelők, kopár futóhomok, imitt-amott szőlők és zödelő, erdőfoltok választották el. A fővárosokkal országos utak kötötték össze a budapestkörnyéki helységeket.⁴ A területet szétválasztó Duna vize

A nem nemes házak száma a Pest megyei sommás táblázatok alapján az 1784, 1816, 1826, 1836 és 1846. évben.

Sor- szám	A helység megnevezése	A házak száma					
		1784	1804	1816	1826	1836	1846
1.	Újpest	—	—	—	—	—	39
2.	Káposztásmegyér	—	—	—	—	—	—
3.	Rákospalota	136	179	180	203	204	284
4.	Rákosszentmihály	—	—	—	—	—	4
5.	Cinkota	115	113	117	122	134	153
6.	Rákoskeresztúr	169	178	171	190	188	228
7.	Rákoscsaba	126	146	133	142	147	160
8.	Gubacspusztta	—	—	—	—	—	1
9.	Soroksár	437	455	458	541	563	590
10.	Szentlőrinc pusztta	—	—	—	—	—	11
11.	Csepel	53	81	81	105	116	113
12.	Tétény	187	129	148	196	209	227
13.	Kistétény	—	—	—	—	—	—
14.	Promontórium (Budafok) ...	192	244	305	402	436	423
15.	Albertfalva	—	—	—	34	38	38
16.	Hidegkút	129	122	122	118	149	166
17.	Békásmegyér	112	119	119	123	122	123
	Összesen	1656	1766	1834	2176	2306	2560
18.	Óbuda.....	685	674	752	763	776	751
	Végösszeg	2341	2440	2586	2939	3082	3311

számos hajómalmot hajt meg, árvize pedig nem egy községet olykor teljes elpusztulással fenyeget.⁵ A falusias környezetből csupán Óbuda válik ki, amelyet ekkor már Buda elővárosának tekintenek.⁶ A többi községi település építésmódja teljesen nélkülözi a városi jelleget. A házak túlnyomó része vert falból készült, és nád- vagy szalmatetővel van fedve. Emeletes ház jóformán nem is akad.⁷ Egy házban rendszerint egy teljes család élt; nagyszülők, szülők és gyermekek. A házak kisebb részében két lakás is volt; ezek egyikét a tulajdonos lakta, a másikat bérbé adta lakónak, vagy ahogy akkor mondták „házatlan zsellérnek”. A házak száma arányosan nőtt a lakosok számával. A fejlődés bizonyítására a túloldali táblázatban bemutatjuk a nem nemes házakról készített statisztikát a megyei hatóság egykorú kimutatásai alapján.⁸

Az egyes adatokat közelebbről elemezve meg kell állapítanunk, hogy a községekben a fejlődés nem volt egyenletes. Egyes helységek, mint Rákospalota, Csepel és Promontórium, a hatvankét éves időszak alatt közel kétszeresére emelték házaik számát. A községek többsége viszont közel 1/3-os növekedésről adhatott számot. Egyes községek alig vagy jóformán semmit sem fejlődtek (Békásmegyér). Megfigyelhető, hogy a házépítés a napóleoni háborúk utáni évtizedben és a szabadságharc előtti évtizedben kulminált. A francia háborúk után különösen Palota, Rákoskeresztúr, Soroksár, Csepel, Tétény és Budafok fejlődött. 1836 és 1846 között viszont messze kiemelkedik Palota, de szépen gyarapodott Cinkota, Rákoskeresztúr, Tétény és Hidegkút, nem szólva a rohamosan fejlődő Újpestről. Nem kerülheti el figyelmünket az a tény sem, hogy a francia háborúk utolsó évtizedében főleg Óbuda, Tétény és Promontórium fejlődött. Óbuda fejlődése a francia háborúk végével lényegében leáll, stagnál, Budapestkörnyék fejlődése viszont pregnánsabb.

Sokkal kifejezőbb adatokat kapunk azonban, ha családokat, háznépeket (lényegében lakásokat), illetőleg ezek számbeli változását vizsgáljuk.

Ebben a kimutatásban is különösen a francia háborúk utáni évtized mutat nagy népesség-szaporodást, ugyanilyen pozitív a szabadságharc előtti évtized. Az egyes községekben a háznépek száma ritkán mutat egyenletes fejlődést, sokkal gyakrabban ingadozásokkal, hullámszerűségekkel találkozunk. A két fejlődő évtizedben a háznépek számának gyarapodása szükségessé tette a nagyméretű építkezéseket, viszont az 1826—1836-os hanyatló évtizedben csökkent az építkezések száma is. A háznépek, illetőleg családok számának emelkedése különösen Budafokon szembetűnő, itt megközelíti a 200%-ot, Tétényben felülmúlja a 100%-ot, ugyanígy Csepelen is — hatvankét év távlatában vizsgálva a fejlődést. Ugyanitt, ugyancsak kitűnik Óbuda elmaradása. Óbuda fejlődése lényegesen lassúbb, mint egész Budapestkörnyéké. Az utóbbi nem nemes házáinak száma 54%-kal és a háznépek száma 77%-kal emelkedett. Ugyanezek a számok Óbuda esetében 9%-ot és 25%-ot tesznek ki. Budapestkörnyék esetében viszont a családok számának a házakéhoz viszonyított nagyobb arányú növekedése az elszegényedés, proletarizálódás irányába mutat, ami egy-

Nem nemes háznépek száma a Pest megyei sommás táblázatok alapján

Sor- szám	A helység megnevezése	1784	1804	1816	1826	1836	1846
1.	Újpest	—	—	—	—	—	131
2.	Káposztásmegyer	—	—	—	14	14	23
3.	Rákospalota	164	223	203	222	219	284
4.	Rákosszentmihály	—	—	—	15	?	18
5.	Cinkota	138	180	153	180	156	184
6.	Rákoskeresztúr	190	254	223	268	259	332
7.	Rákoscsaba	150	189	163	160	183	239
8.	Gubacs puszta	—	—	—	—	—	25
9.	Soroksár	558	542	539	635	601	672
10.	Szentlőrinc puszta	—	40	33	117	29	14
11.	Csepel	68	114	89	119	122	157
12.	Tétény	183	236	235	308	288	450
13.	Kistétény	—	4	2	26	—	—
14.	Promontórium	205	307	336	482	476	596
15.	Albertfalva	—	—	—	40	41	46
16.	Hidegkút	170	166	139	129	169	170
17.	Békásmegyer	131	153	133	149	136	138
	Összesen	1957	2398	2248	2864	2693	3479
18.	Óbuda.....	1156	1454	1423	1687	1583	1456
	Végösszeg.....	3113	3852	3671	4551	4276	4935

két helység esetében különösen jellemző (Budafok, Újpest). Tétényben minden második, Budafokon, Rákoskeresztúron és Rákoscsabán minden harmadik család lakott bérletben. Amíg a háztulajdonosok száma (ekkor minden házra külön birtokost vehetünk még) kb. egyharmadával emelkedett, addig a bérlők száma viszont háromszorosára ugrott. Mindezek az adatok, amelyek a két közölt statisztikából úgyszólván szemre adódnak, jelzik a társadalom fejlődésének irányát Budapest környékén, amely 1848 után hatalmas méreteken bontakozott ki.

Budapestkörnyék népessége 1848 körül eléggé gyér, anyanyelvre nézve magyar, német és szlovák. Budakörnyék majdnem tiszta német, Pestkörnyéken viszont a magyarság relatív többségben van, itt csupán Soroksárnak van tiszta német népessége, szlovákok pedig Cinkotán és Rákoskeresztúron laktak. A túloldalon közölt statisztika Budapestkörnyék lakóinak anyanyelvi megoszlásáról már a Bach-korszakban keletkezett és felölelte a teljes népességet. Szempontjai ma már elavultak, mégis jobb híján kénytelenek vagyunk ezt használni.

Nemzetiségi statisztikánk alapja még nem az 1850. évi népszámlálás, ennek községi adatai ismeretlenek, összeállítója valószínűleg egyházi adatgyűjtésre támaszkodott. Mindenesetre a teljes népességet öleli fel nemre, vallásra és nemzetiségre való tekintet nélkül. Bizonyos pontatlanságai azonban szembetűnőek; így Gubacs esetében nem közöl adatokat, pedig ekkor Gubacsnak nyilvánvalóan volt kb. 60 főre tehető népessége.

Budapest környék népessége 1850-ben⁹

Sorszám	Helységnevé	Magyar	Német	Szlovák	Zsidó	Összesen
1.	Újpest	367	—	—	184	551
2.	Káposztásmegyér	77	—	—	—	77
3.	Rákospalota	1960	—	—	17	1977
4.	Szentmihály puszta ..	58	—	—	—	58
5.	Cinkota	208	—	789	—	997
6.	Rákoskeresztúr	712	—	1013	20	1745
7.	Rákoscsaba	1118	—	—	7	1125
8.	Gubacs puszta	—	—	—	—	—
9.	Soroksár	—	4185	—	6	4191
10.	Szentlőrinc puszta	124	—	—	—	124
11.	Csepel	—	921	—	—	921
12.	Tétény	—	2306	—	325	2631
13.	Kistétény	9	—	—	—	9
14.	Promontórium (Budafok)	—	3387	—	—	3387
15.	Albertfalva	—	297	—	—	297
16.	Pesthidegkút	—	1016	—	—	1016
17.	Békásmegyér	—	834	—	—	834
	Összesen	4633	12 946	1802	559	19 940

Nemzetiségi adatai is pontatlanok. Csepelen az összes sematizmusok említenek rá lakosságot, a statisztika tiszta német helynek mondja. A zsidókat külön nemzetiségnek tünteti fel, pedig ebben a korban többségük német anyanyelvű. Budafokon és Albertfalván cseh-morva iparosok éltek, ezeket egyszerűen németeknek veszi. Újpesten és Rákoskeresztúron viszont a német anyanyelvűeket nem mutatja ki. Ennek ellenére eredményei nagy általánosságban mégis elfogadhatók. Budapest környék népességének közel 1/4-e magyar nyelvű, 2/3-a német, a többi megoszlik a szlovákok és szerbek között. A közel 20 000 főnyi lakosság részben természetes szaporodás, részben hozzávándorlás útján keletkezett. Különösen Soroksár és Budafok (Tétény is ideszámítható) esetében kell jelentős hozzávándorlással számolnunk.¹⁰ A népszám alakulását egyébként a legutóbbi évtizedekben állami összeírások híján, részben az egyházi sematizmusok, részben a megyei, már említett sommás táblázatok alapján követhetjük nyomon. Az előbbieket a teljes népességet ölelik fel, az utóbbiak viszont csak a nem nemes adózókat.

Meg kell jegyeznünk, hogy a megyei összeírások sem mentesek hibáktól. Gubacs puszta egészen 1846-ig nem szerepel a kimutatásban, noha már régebben lakottnak tüntetik fel a sematizmusok. Hidegkút és Békásmegyér 1846. évi adatai elfogadhatatlanok. Itt több száz lelkes tévedésről van szó, a többi adata megközelíti a valóságot. Újból hangsúlyoznunk kell, hogy a megyei összeírások nem a teljes lakosságot tüntetik fel. E célból ugyanezekből az évekből meg kell vizsgálnunk

Budapestkörnyék nem nemes lakossága a sommás táblázatok alapján

Sor- szám	Helységnév	1816	1826	1828	1836	1846
1.	Újpest	—	—	—	—	650
2.	Káposztásmegyér	—	75	72	59	84
3.	Rákospalota	1044	1204	1145	945	1523
4.	Szentmihály puszta ..	—	61	55	—	64
5.	Cinkota	858	927	1021	918	938
6.	Rákoskeresztúr	1289	1555	1621	1504	1808
7.	Rákoscsaba	723	870	957	882	1188
8.	Gubacs puszta	—	—	—	—	47
9.	Soroksár	2911	3538	3771	3594	3967
10.	Szentlőrinc puszta ..	278	350	340	158	92
11.	Csepel	548	675	762	726	898
12.	Tétény	1175	1481	1485	1527	2122
13.	Kistétény	10	113	104	—	—
14.	Promontórium (Budafok)	1742	2488	2590	2461	2655
15.	Albertfalva	—	198	178	210	254
16.	Pesthidegkút	701	506	572	759	594
17.	Békásmegyér	778	827	808	731	650
	Összesen	12 126	14 962	15 327	14 374	17 534
18.	Óbuda	7 483	8 157	—	7 113	6 420
	Végösszeg	19 609	23 119	—	21 487	23 954

az egyházi sematizmusok adatait is.¹¹ A két statisztikát egybevetve kaphatjuk meg a tényleges adatokat.

Az 1784-es adatok nem sematizmusból valók, hanem a II. József-féle népszámlálás megyei összegezéséből és így a teljes népességet ölelik fel, ezért kellett a sematizmusok adataival együtt közölnünk. A két közölt statisztika egy évből való adatait összevetve — az 1836. év kivételével — azt tapasztaljuk, hogy a sematizmusok adatai Budapest környéken kb. 5—600 fővel többet mutatnak ki, mint a sommás táblázatok. Ennek magyarázata kézenfekvő: A sommás táblázatok csak az adófizető rétegeket mutatják ki, a sematizmusok viszont az egész népességet, tehát a nemeseket is, és így azoknak többet kell kimutatniok. Az egyes községek vizsgálatánál azonban nem így áll a dolog. Pl. 1846-ban a 17 község közül 6-ban a megyei adatok a magasabbak és nem az egyháziak. Ezek között is jelentős eltérés csak Tétény esetében fedezhető fel. Itt kétségtelenül az 1846. évi sommás táblázat hibázik. Kisebb eltérés lehetséges az adatfelvétel különböző időpontja (év eleje vagy év vége) alapján. Az egyházi kimutatások viszont egy helyen, Budafokon, feltűnően nagyobb lélekszámot mutatnak ki, mint a megyeiek. Itt a különbség valószínűleg abból adódik, hogy a megyei összeíró a budafoki barlanglakókat nem vette számba. Több mint száz családról van itt szó, családtagjaikkal együtt kb. 6—700 lélek, s ezzel pontosan megkapjuk a megyei összeírásból hiányzó lélekszámot. Mindenesetre a két különböző szem-

Budapestkörnyék népessége az egyházi sematizmusok alapján

Sor- szám	A helységnév megnevezése	1784	1816	1826	1836	1846
1.	Újpest.....	—	—	—	—	555
2.	Káposztásmegyer	—	16	49	79	82
3.	Rákospalota	800	1125	1404	1623	1822
4.	Szentmihály puszta ..	—	—	49	59	54
5.	Cinkota	858	914	947	823	988
6.	Rákoskeresztúr	1024	924	1460	1757	1736
7.	Rákoscсsaba	726	838	979	1100	1103
8.	Gubacs puszta	—	30	16	57	62
9.	Soroksár	2740	3283	3507	3704	4154
10.	Szentlőrinc puszta ...	—	307	295	154	118
11.	Csepel	378	526	598	776	962
12.	Tétény.....	730	1296	1470	1783	1728
13.	Kistétény	—	15	20	98	110
14.	Promontórium (Budafok)	883	1835	2738	2984	3322
15.	Albertfalva	—	—	192	237	300
16.	Pesthidegkút	787	905	1000	960	1016
17.	Békásmegyer	623	764	809	804	840
	Összesen	9549	12 778	15 533	16 998	18 152
18.	Óbuda	4007	7 092	7 524	7 692	7 400
	Végösszeg	13 556	19 860	23 057	24 690	25 552

pontú adatgyűjtés abban a korban, amelyben a pontos statisztikai adatfelvételt nem ismerték, egymás adatait kiegészíti, az egyezőket pedig megerősíti. Végeredményben még a kismértékben pontatlan statisztikából is a valóságot megközelítő eredményeket vonhatunk le.

Budapestkörnyék népessége 1784 és 1846 között kerekén a duplájára emelkedett. Budapestkörnyék tehát nagyobb mértékben gyarapodott, mint az ország népe általában. Ez a tény már magában rejtette a két főváros hatását közvetlen környékére. Óbuda, az első külváros viszont csak a francia háborúk alatt fejlődött, aztán mintha megszakadt volna a fejlődése. Jelentősége a francia háborúk óta Budapestkörnyék többi részéhez viszonyítva állandóan csökken. A népesség számának legnagyobb mértékű növekedése 1816 és 1826 között figyelhető meg, ebben a tíz évben a népesség kb. 22%-kal gyarapodott. Ez a tendencia megmaradt a 30-as évekig, akkor a váratlanul betört kolera erősen visszavetette a községeket további erőteljes fejlődésükben. Csak 1836 után szedték újra össze magukat. 1846 után pedig az éhínség ver nagy tömegeket a fővárosba és környékére, de erre tárgyalásunk során még részletesen kitérünk. 1848 körül Budapestkörnyék elérte a 20 000-es lélekszámot. Ez a szám megmaradt 1850-re is, pedig a szabadságharc háborús eseményei és a hadi eseményekkel kapcsolatos járványok erősen apasztották a népesség számát.

Budapestkörnyék népességének a szabadságharcot megelőző évtizedekben történt nagyarányú fejlődése hatással volt a társadalmi változásokra, az egyes foglalkozási ágak arányai megváltoztak, és így az egyes társadalmi osztályok ereje és egymáshoz való viszonya is jelentős változásokon ment keresztül.

*

Budapestkörnyék 20 000 főnyi lakossága 1848 előtt kevés kivételtől eltekintve földesúri alávétettségben élt. A legtöbb földesúr nem tartózkodott jobbágyságai között, azokat uradalmi tisztjeivel kormányozta még akkor is, ha történetesen a faluban nem volt allódioma. Soroksáron a Grassalkovich uradalom külön ispánt tartott. A földesúr Csepel, Budafok és Albertfalva esetében a királyi család (4605 lélek tartozott földesúri joghatósága alá). Békásmegyér (834 lélek) az óbudai—visegrádi koronauradalom tartozéka. Újpest és Rákospalota Káposztásmegyérrel együtt a Károlyi grófok birtoka (2605 lélek). Soroksár, Gubacs és Szentlőrinc puszta (4315 fő) pedig a gödöllői Grassalkovich uradalomhoz tartozott. Végeredményben 12 292 fő a nagyuradalmak alávétettje volt. Bátran ide számíthatjuk még az egyéb arisztokrata birtokokat is, mint Tétényt (a Hugonnay grófoké) és Rákoscabát is (a b. Lafferth családé). Budapest környék négyötöde (16 048 lélek) állami vagy mágnási földesúri uralom alatt élt. Középnemesi birtok Cinkota (a Beniczky családé) és Hidegkút (a Szúnyogh, Steinbach és Vári Szabó családé), Rákoskeresztúr pedig a Podmaniczky nemzetségé. Mindössze tíz jelenlevő és négy birtoktól távol levő család volt az itt élő 3000 család nagyhatalmú ura. Bocskoros nemesek ezen a területen nem éltek, a honoratior réteg a főváros közelsége ellenére igen gyér számú, főleg falusi papokból, jegyzőkből, orvosokból és uradalmi tiszttekből állott. Már jelentősebb volt az önálló kisiparoság, amely ekkor még céhekbe tömörült. A legnagyobb számú társadalmi osztály a parasztság, amely eléggé élesen elkülönült két rétegre: a telkes jobbágyságra és a zsellérekre. A jobbágyság már erősen differenciálódott 1848 körül. A föld- és szőlőművelő zselléreken kívül szép számmal találunk iparos és kereskedő zselléreket is.

Nem tartjuk feladatunknak, hogy jelen tanulmányunk keretében a budapestkörnyéki községek múlt század eleji történetét teljesen feltárjuk, mégis az 1848-as események történetét nem tudjuk híven bemutatni, ha legalább vázlatosan nem ismertetjük a tárgyalt területen élő nép társadalmi fejlődésének irányát, hogy az egyes társadalmi változások milyen rétegek megerősödéséhez vezettek, és ebből az erőeltolódásból milyen társadalmi és gazdasági következmények keletkeztek. Budapestkörnyék 1848-as történetét csak úgy ismerhetjük és érthetjük meg, ha legalább vázlatosan foglalkozunk az 1848-at megelőző egy-két évtized történetével is.

A leglényegesebb kérdés ebben az időszakban a zsellérség kérdése. Az úrbérrendezés óta a század elejéig a zsellérség száma rendkívül megnőtt, a jobbágyságé viszont nagyjából változatlan maradt. A francia háborúk után már mindenütt a zsellérek vannak többségben és a

községekben egyre nagyobb szavuk lett. A jobbágyság számának alakulásáról a már többször idézett megyei sommás összeírások adhatnak számot.

Budapestkörnyék jobbágy lakossága a megyei sommás táblázatok alapján

Sor-szám	Helységnév	Jobbágyok száma			
		1816	1826	1836	1846
1.	Újpest	—	—	—	1
2.	Káposztásmegyer	—	—	—	—
3.	Rákospalota	87	92	94	102
4.	Rákosszentmihály (Szentmihály puszta)	—	—	—	—
5.	Cinkota	88	78	79	94
6.	Rákoskeresztúr	118	115	102	109
7.	Rákoscsaba	56	61	54	72
8.	Gubacs puszta	—	—	—	—
9.	Soroksár	103	100	97	103
10.	Szentlőrinc puszta	—	—	—	—
11.	Csepel	34	35	33	37
12.	Tétény	18	15	16	21
13.	Kistétény	—	—	—	—
14.	Promontórium (Budafok)	—	—	—	—
16.	Albertfalva	—	—	—	—
17.	Pesthidegkút	49	47	59	65
	Békásmegyer	16	17	17	13
18.	Összesen	567	560	551	617
	Óbuda	182	145	115	141
	Végösszeg	749	705	666	758

Az adatokat vizsgálva meglepő eredményre jutunk. 1836-ig a jobbágyok száma lassan csökkenő tendenciát mutat, viszont 1836 után a jobbágyok száma tíz év alatt több mint 10%-kal megnőtt. A jobbágytelkek osztódását a földesurak nem szívesen engedték meg. A soroksári és békásmegyeri jobbágyok száma közel egy évszázadon át változatlan maradt. A földesurak gazdasági okokból óvták a jobbágytelkek egységét és ellene voltak annak, hogy örökösödés révén osztódják a jobbágybirtok, amelynek túlságos elaprózódása a szükséges igasrobottól fosztotta volna meg a földesuraságot. Egyébként is könnyebb volt kevesebb embert igazgatni, beszédni tőlük a kilencedet és robotra hajtani őket, mint nagy tömeget, de kevesebb napon. 1836 után azonban változás történt. A nagybirtok már nem szorul annyira a robotmunkára, a nagybirtok gazdálkodási formája változóban van. Ezért egyre kevésbé ragaszkodik a jobbágybirtok sérthetlenségéhez. Mivel — mint az eddigiek során láthattuk — a népesség erősen szaporodott, a föld azonban nem gyarapodhatott, szűzföldek már nem voltak, a földesurak már többet nem telepítettek, hanem majorságukkal foglalkoztak. A modern majorsági gazdálkodás már nem követelte meg a jobbágy munkát, ezért is a népesség szaporodása csak a zsellérségben mutatkozhatott meg. A természetes sza-

porodás természetesen a jobbágy családokban is megvolt, de a gazdaságot a földesúri érdekek és a régi szokásoknak megfelelően csak az egyik gyermek örökölhette. Az örökös testvérei viszont szülei halála után zsellérsorba süllyedtek. A földesúrnak azonban megfelelő jobbágylétszám mellett szüksége volt a zsellérekre is. Budafok, Albertfalva egyenesen mint zsellérfalvak születtek meg. A zsellér értéke a földesúr számára abban állott, hogy birtokához viszonyítva aránylag több robotot szolgáltatott, mint a jobbágy. A zsellér illetősége ugyanis 1/8 telek vagy annál is kisebb telektörredék volt, viszont a telkes jobbágy robotkötelezettségének nem 1/8-ad részét, hanem legalább 1/6-od részét kellett teljesítenie, ha házas zsellér volt. Még értékesebbnek látszott a házatlan zsellér, akinek a földesúr jóformán semmit sem nyújtott, mégis évi 12 nap robotot hajtott be tőle. Ezenkívül a házas zsellér ugyanazt a füstpénzt fizette, mint a jobbágy. A zsellér, ha kereskedett vagy ipart űzött, robotkötelezettségét rendszerint pénzen váltotta meg, és szőlőjéből ugyancsak beszolgáltatta a dézsmát. A zsellérnek éppúgy kellett használnia a földesúri regálékat (malom, mészárszék, korcsma stb.), mint a jobbágy. A fenti okokból világos, hogy a földesúr támogatta a zsellérséget, mert a változott körülmények között erre volt leginkább szüksége. Megmutatkozik ez abban a tényben is, hogy a szerződéses zsellérség formájában később is telepítettek zselléreket. Mindezekhez

Budapestkörnyék zsellérnépsége (csak a felnőtt férfi dolgozókat számítva) a megyei sommás táblázatok alapján.

Sorszám	A helység megnevezése	1816	1826	1836	1846
1.	Újpest	—	—	—	151
2.	Káposztásmegyér	—	—	—	5
3.	Rákospalota	133	121	80	222
4.	Szentmihály puszta	—	18	—	19
5.	Cinkota	98	91	130	70
6.	Rákoskeresztúr	157	169	159	255
7.	Rákoscsaba	98	105	127	153
8.	Gubacs puszta	—	—	—	20
9.	Soroksár	632	585	489	799
10.	Szentlőrinc puszta	42	—	13	35
11.	Csepel	100	116	129	171
12.	Tétény	238	299	334	420
13.	Kistétény	2	26	—	—
14.	Promontórium (Budafok)	369	499	481	589
15.	Alberfalva	—	51	75	61
16.	Pesthidegkút	97	106	124	121
17.	Békásmegyér	150	142	148	150
	Összesen	2116	2328	2289	3241
18.	Óbuda	1694	1815	1584	1415
	Végösszeg	3810	4143	3873	4656

hozzájárult a külföldről bevándorolt iparosok letelepedése is, akik szintén a zsellérréteget szaporították. A hozzávándorlás különösen Soroksáron és Budafokon volt jelentős, amint ezt már említettük. A Pest megyébe bevándorló idegenek nagyrészt e két helyen telepedtek meg. Ezek után vizsgáljuk meg a zsellérek számának alakulását.

Az 1816. év utáni évtizedben a zsellérek száma nő, a rá következő évtizedben fogy, és végül a következő évtizedben ismét emelkedik. Különösen érdekes összehasonlítani a zsellérség növekedését a telkes jobbágyokéval. Az utóbbiak a vizsgált 30 évben mindössze 10%-kal gyarapodtak, a zsellérek a szigorúan vett Budapestkörnyéken kb. 33%-kal. Ha azonban a lakókat vesszük figyelembe, amit a háznépek esetében az előzőekben már megtettünk, akkor a házatlan zsellérek szaporodása 200%-os. Ezek az adatok meggyőznek minket arról, hogy Budapestkörnyéken rohamos mértékben megnőtt a földnélküliek száma, akik kizárólag munkaerejük eladásából éltek. Ezek nagyobb részben agrárproletárok és kisebb részben mesterlegények még.

Nem érdektelen Budapest környéken a polgárosodó rétegek vizsgálata sem. Ezeket kétségtelenül a honoratiorok és kézművesek rovatában kell keresnünk. Ezek jelentik a városias jelleget, általában azokat az elemeket, amelyeket a falu nélkülözni szokott. A sommás táblázatok erről is tájékoztatnak minket.

Budapestkörnyék honoratior, polgár és kézműves lakossága

Sor-szám	A helység megnevezése	Honoratior				Polgár és kézműves			
		1816	1826	1836	1846	1816	1826	1836	1846
1.	Újpest	—	—	—	3	—	—	—	105
2.	Káposztásmegyér	—	—	—	1	—	—	—	—
3.	Rákospalota	2	—	5	2	2	10	10	15
4.	Szentmihály- puszta	—	—	—	—	—	—	—	—
5.	Cinkota	2	2	3	5	3	9	5	7
6.	Rákoskeresztúr	1	2	4	4	17	—	4	13
7.	Rákoscsaba	2	3	2	4	11	—	—	5
8.	Gubacs puszta ..	—	—	—	—	—	—	—	1
9.	Soroksár	7	12	9	14	43	91	106	134
10.	Szentlőrinc puszta	4	3	4	1	4	2	5	2
11.	Csepel	1	1	1	2	—	10	8	16
12.	Tétény	7	8	5	13	18	26	22	47
13.	Kistétény	—	—	—	—	—	—	—	—
14.	Promontórium (Budafok)	2	9	8	13	22	42	37	51
15.	Albertfalva	—	—	—	1	—	14	16	15
16.	Pesthidegkút ...	1	1	1	3	—	—	—	1
17.	Békásmegyér....	1	2	3	—	9	—	1	3
	Összesen.....	30	43	44	66	129	204	214	415
18.	Óbuda	22	15	25	18	95	119	163	143
	Végösszeg	52	58	69	84	224	323	377	558

Ezek a rétegek a nemesség és a jobbágyság között helyezkedtek el. A honoratiorok Pest megyében a nemesi közgyűlésen szavazati joggal bírtak és részt vehettek a követválasztáson is. Kossuth Lajos az 1847. évi megválasztását állítólag a honoratioroknak köszönhette. A fent említett két réteg erősödése a városias jelleg kidomborítását jelentette. A honoratiorok száma a vizsgált időszakban megkétszereződött, a polgároké és kézműveseké megháromszorozódott. A fejlődés kétségtelenül az utolsó évtizedre esik. Itt is megmutatkozik Óbuda lemaradása. Ennek egyik fő magyarázata az, hogy Buda helyett mindinkább Pest kezdi átvenni a gazdasági vezető szerepet a két főváros közül. Ez a tény fejleszti rohamléptekben Újpestet és régebben Soroksárt. Buda déli szomszédjai is rohamosabban fejlődnek Óbudánál. Bár említett forrásunknak vannak hibás és bizonytalan pontjai, az egyes tévedések ellenére a közölt táblázatok mégis a tényleges fejlődés helyes irányait jelzik. Az 1828-as regnicoláris összeírás Budapest környéken mindössze 2 honoratiort említ meg, nyilvánvaló, hogy az országos összeírás adata téves. A különböző összeírók valószínűleg különbözőképpen határozták meg a honoratior fogalmát. Mégis a század közepéig lassan egységes felfogás alakult ki e tekintetben. A honoratior réteg számbeli növekedése az értelmiség erősödését jelentette. Ez az értelmiség polgári jellegű, vagy legalábbis polgári vonásai egyre inkább erősödnek.

*

Az előzőekben bemutatott Budapestkörnyék társadalmának összetételét. Erre a társadalomra nemcsak a feudális elnyomás minden terhe nehezedett, hanem a fejletlen közegészségügyi viszonyok keservessé tették mindennapi életét, bár a középkorban oly gyakori járványok, epidémiák már ritkábban ütötték fel fejüket. Az 1831. évi kolerajárvány még nagy pusztításokat okozott. Hiszen nemcsak a járványok, hanem a betegségek ellen sem tudtak kellőképpen védekezni. Még az 1850-es években is Rákospalotán javasasszonyok működnek, mint az orvosok komoly riválisai. Bár a század elejétől kezdve kötelező volt a himlő elleni oltás, mégis ez a betegség a gyermekek százait ragadta el. Az anyakönyvek sokszor csak a tüneteket jelzik a halálokok bejegyzésénél és nem a betegséget, amelyet sokszor nem ismertek fel. Gyakori a diftéria és a felnőttek között a tüdővész s a meghatározatlan betegségek hosszú sora.

A népesség szaporodása ennek ellenére emelkedő tendenciát mutatott. Erről meggyőződhetünk, ha néhány község népmozgalmi adatait megvizsgáljuk. Csepelen az 1843—1847. években született 242 gyermek, a holtak száma ugyanebben az időszakban 173 volt.¹² Tehát a szaporodás ebben az öt évben 69 fő. Az 1848-at követő öt évben a születések száma változatlan maradt (243 lélek), a halálozások száma azonban a háborús évek miatt hirtelenül felugrott 210 főre. A tíz év természetes szaporodása azonban így is 82 lélek volt, ami tíz évre vonatkoztatva, 10%-os szaporodásnak felel meg. Budafokon az 1841—1850. években 1480 gyermek született, a halottak száma pedig ugyanekkor

1182 fő volt, a római katolikus anyakönyvek szerint.¹³ A szaporodás 297 fő, ami a népszámhoz viszonyítva szintén kb. 10%-os szaporodást jelent.

Hidegkúton az 1841—1850 közti tíz évben a születések száma 502, a halálozásoké pedig 458, a tíz évi szaporodás 44 fő, ami viszont az 5%-ot sem éri el.¹⁴ A szomszédos Békásmegyeren 1841 és 1850 között 484 születés mellett 429 halálessettel találkozunk, ami tíz évre 55 főnyi természetes szaporodást jelent, a népesség számához viszonyítva azonban csak 7%-os szaporodásnak felel meg.¹⁵ Tétény községben pedig az 1846—1850 közötti öt évben 350 születés áll 397 halálessettel szemben.¹⁶ Tehát itt gyarapodás helyett egyenesen fogyással találkozunk. Itt is csak a római kat. anyakönyvek alapján állítottuk össze statisztikánkat, a tétényi izraelita anyakönyveket figyelmen kívül hagytuk, az izraeliták kis száma miatt.

A pesti részeken nagyjából hasonló volt a helyzet. Rákospalotán 1848—1852. években a református anyakönyvek szerint született 227 fő, meghalt 192 fő, tiszta szaporodás 35 fő.¹⁷

Cinkota meg egyenesen visszaesést mutat; 1846 és 1850 között született 177 gyermek és meghalt 245 fő. A halálozások nagy száma az 1849. évi kolera következménye.¹⁸

Ugyancsak ezt a képet mutatja Soroksár is. 1841 és 1845 között 1137 születést anyakönyveltek, ugyanekkor a halálessetek száma 775 volt.¹⁹ Az adatokba a gubacsi és szentlőrinci eseteket is betudtuk. Öt év alatt tehát a szaporodás 362 fő, rendkívül magas arányszám. A következő öt évben azonban ellenkező értelmű adatokat kapunk. Az éhségjárvány és háború következtében a lakosság száma nemhogy növekedett volna, hanem egyenesen csökkent. A születések száma lényegében most is változatlan maradt, de igen felszökött a halálozás. Az 1846 és 1850 közötti öt évben született 1132 gyermek, a halottak száma viszont 1202 fő. A fogyás ekkor 70 fő az 1845. évi népesség számához viszonyítva. Csúpn 1849-ben 396 halálesetről számol be az anyakönyv, tehát egyetlen egy évben meghalt az összlakosság 10%-a.

Összegezve az eredményeket, a lakosság száma általában növekvő tendenciát mutatott, amit különben egyéb, már általam felhozott adatok is igazolnak. A szaporodás a háborús években megállt, de nem a születések számának csökkenése, hanem a halálozások emelkedése miatt. A nép életereje töretlen, csak a külső események (járványok, háború) okoznak olykor katasztrófákat.

Ha az egyes községek halálozási statisztikáját elemezzük, rögtön feltűnik a gyermekhalandóság megdöbbentően nagy aránya. A halottak legnagyobb része gyermek és csecsemő volt. 1840-ben Soroksáron 160 halott közül 63 egy éven aluli csecsemő és 58 gyermek volt egytől tíz éves korig. A 10 éven aluliak az összes halottak 75%-a. Ugyanebben az évben 198 gyermek született Soroksáron. Ha ehhez a számhoz viszonyítjuk a csecsemőhalálozásokat, akkor rendkívül magas, közel 31%-os csecsemőhalálozásról beszélhetünk. — Hasonló arányokat találunk a

többi községben is. Cinkotán 1846 és 1850 között a 245 halálesetből 69 jutott a csecsemőkre és 72 a tíz éven aluli gyermekekre, ami együtvéve az összes halálozások 57%-át jelenti. A rákospalotai evangélikusok közül 1846 és 1850 között 104 halt meg, ebből 46 csecsemő és 18 tíz éven aluli gyermek, vagyis az összes halálozások 64%-a esett a tíz éven aluliakra.²⁰ A rákospalotai reformátusoknál még rosszabb kép mutatkozott. Az 1846 és 1852 között meghalt 192 főből 86 volt a csecsemő és 43 az egy és tíz év közötti gyermek, tehát a halottak 67%-a volt tíz éven aluli.

A Duna jobb partján sem volt sokkal különb a helyzet. Albertfalván 1841 és 1850 között a születések száma 143, a halálozásoké 95, az utóbbiakból 62 esik a tíz éven aluliakra.²¹ Még Budafokon is, ahol közismerten rosszak voltak a lakásviszonyok, ugyanazt a képet látjuk, mint a többi budapestkörnyéki községben. Az 1841 és 1850 közti tíz évben 479 csecsemő és 262 tíz éven aluli gyermek halt meg, az összes halottak (1182 lélek) 63%-a. Az újszülöttek 32%-a nem érte el az egyéves kort. Tényben 1846 és 1850 között 397 halálesetből 244 jutott a tíz éven aluliakra, az összes halálozások 61%-a, és a csecsemők 42%-a az első életévében halt meg.

Békásmegyeren az 1847 és 1851. évek között 234 volt az összes halottak száma, 156 a tíz éven aluliaké (67%), és a csecsemők 44%-a az első életévének elérése előtt halt meg.²² Az eredmény akkor sem változik, ha a tíz évi átlagot vesszük figyelembe. Hidegkúton az 1841 és 1850 közti években 186 egy éven aluli és 90 egy és tíz év közötti gyermek halálesetét jegyezték be a halotti anyakönyvbe (60%). A csecsemők 37%-a korai halála miatt második életévét nem éri el. A fent ismertetett adatok rávilágítanak azokra az egészségügyi körülményekre, amelyek között élt a budapestkörnyéki lakosság 1848 előtt. Buda és Pest egészségügyi viszonyai sem voltak kielégítőbbek. A csecsemőhalandóság 1847-ben 40% (ekkor 6635 élveszületésre 2411 egy éven aluli halálozás esett). 1848-ban 35,4%, 1849-ben 43,2%, 1850-ben pedig 33,7% volt a csecsemőhalandóság.²³ A négy év átlaga 38%, s valamit csökkenne a szám, ha tíz év átlagát vennők. Kétségtelen tény, hogy az 1847. évi éhínség, továbbá az 1849. évi járványok rendkívül apasztották a népesség számát, és különösen a kevésbé ellenállóképes csecsemők ezreit ragadták el. A járványoktól függetlenül is igen magas a halálozási arányszám.

Az életkörülmények azonban nemcsak a halálozásokra hatottak, hanem a születésekre is. az Ezt a körülményt különösen az 1847. évi ínség vizsgálatánál észleltük. Az ország nagy részében, de különösen a Felvidéken volt súlyos hatása az ínségnek. Budapestkörnyék is megérezte, bár némileg csökkentett mértékben. Az éhező ínségesek vándorútra keltek az ország termékenyebb, déli részei felé, élelmet és munkaalkalmat keresve. Sokan Pest felé vették útjukat. Ekkor szaporodott meg hirtelen a főváros lakossága.²⁴ Mások tovább mentek az alföldi részekre. Ebből a kiéhezett, fáradt tömegből sokan estek az éhség áldozatául. Rákoscsaba r. kat. halotti anyakönyvében 1847-ben 10 olyan halálesetet találunk feljegyezve, ahol a Felvidék

vagy Lengyelország volt a halott lakóhelyeül feltüntetve.²⁵ Még 1848-ban is vagy 10 felvidéki halottat találunk az anyakönyvbe bejegyezve. 1849-ben viszont már egyetlen egy sincsen. Az emberek sokszor úton útfélen pusztultak el. Békásmegyeren „egy ismeretlen tót asszonyt” találtak holtan az ómalom mellett. A felvidéki ínségesek előszeretettel keresték fel a tót községeket, de az éhség elhajtotta őket mindenüvé. Az ínség a budapestkörnyéki lakosságban is érezte hatását. Az anyakönyvekből kimutatható, hogy néhány községben az ínség megnövelte a halálozásokat, sőt a halál oka nem egy esetben maga az éhség volt. A megyei hatóság gyenge erővel védekezett az ínség ellen, de csak a munkáértelen lakosságot támogatta. „A rendek célja nem az volt, hogy a vagyontalan, de munkaképes, minden foglalkozás nélküli osztályt élelmezzék: s hogy ez magát élelmezése iránt biztosítva s ezáltal mintegy felhívatra érezze magát nem törekedni élelmét megszerezni, hanem hogy kik dolgozni képtelenek és minden élelmi forrás nélküliek éhség miatti elhalástól megmentessenek — ennél fogva azok alatt, kik munkával nem segíthetők, elagottak, szegények, betegek, árvagyermek és a testileg nyomorultak értendők”.²⁶ A megye tehát azokat kívánja segíteni, akik eddig is mint eltartottak éltek. A megoldást a községi takarékszűrök megszervezésében látták. Ilyenek egyes helyeken, mint Keresztúron, már régebben is működtek. Ennek a lényege az volt, hogy a község gazdái fejenként összeadtak bizonyos mennyiségű gabonát, és ezzel segélyezték tavasszal vagy szűkös időben a rászorulókat, akik ősztől aztán természetben szolgáltatják vissza a kölcsönt. A soroksári jegyző szerint ez a takarékszűr ott nem valósítható meg, mert a község határának termése csak a népesség egynegyedének élelmezésére elegendő. A lakosok háromnegyed része élelmét készpénzért kénytelen vásárolni. A tervezett takarékszűrbe tehát vásárolni kellene a gabonát.²⁷ Budafokon, a második legnagyobb helységben, az előjárók kijelentették, „hogy a szükség és a nyomor nyomasztó, különösen a kőbányákban nyaranta dolgozni szokott napszámosok között, de éhenhalás még nem történt. De nem is történhetett, miután a községnek „száz szegények pénztára” lévén, abból segélyezte az ínségeseket. A pénztárban ekkor még 1700 Ft volt (1847. febr. 20-án). A szűkölködő személyekről készített kimutatásban 75 családfő szerepel, összesen 282 személlyel, akik közül 165 gyermek volt.²⁸ Az ínségesek száma Budafokon kerekén a népesség egy tized részét tette ki. Ez az arány áll általában a többi községre is, bár az előjáróságok csak a helybeli ínségeseket vették számba és csak azokat támogatták, a vándorló idegenekkel együtt az ínségesek száma kétségtelenül jelentékenyen nagyobb volt. Óbuda népessége 1845-ben még csak 7400 lélek, 1848-ra a lakosság száma a sematizmusok szerint felszaporodik 9219-re. Ez a gyors emelkedés csak a bevándorlással magyarázható, ami viszont az ínségnek volt egyenes következménye.

Az ínség hatása a népmozgalomban is megmutatkozott. Bár a halálozások száma 1847-ben lényegesen nem emelkedett, népszaporodás mégsem mutatkozott, mert a születések száma lényegesen csök-

kent az 1847. évben. Csepelen tíz év alatt 1847-ben született a legkevesebb gyermek, és az 1849. évi kolerától eltekintve a legtöbb halálozás is ekkor volt, sőt a halálesetek száma felülmúlta a születéseket. Cinkotán szintén mélyponton volt a születések és kulminált a halálozások száma. (Az 1849. évit természetesen nem számítva.) A születéscsökkenést 1847-ben megérezte Budafok is; a szokásos 150—160 születéssel szemben mindössze 99 volt, és itt is a halálesetek száma felülmúlta a születéseket. A kis lélekszámú Hidegkúton is 9-cel több volt a halálozás. Itt is a születések a mélyponton voltak. Soroksár, Rákoskeresztúr és Rákoscsaba anyakönyveiből nem mutatható ki az ínség hatása a népmozgalomra. A községek többségében azonban az ínség hatása érezhető volt.

A rossz egészségügyi viszonyok részben az egészségtelen építésű házak rovására is írhatók. Különösen a zsellérek házai nem feleltek meg a legegyszerűbb egészségügyi követelményeknek sem. Budafokon 1837-ben írja az előljáróság az uralkodóhoz intézett kérelmében: „van 154 olyan ház — egészségtelen, nedves lakások, némelyike veszélyes —, amelyek alig foglalnak el 16 négyszögölnyi területet”.²⁹ Ezek a lakások mindössze két helyiségből állottak, szobából és konyhából. A hegy oldalán a hegybe vannak vágva, kimélyített udvarokkal, melyeknek a terep síkja felett csak kéményeik látszanak ki. Ilyen közegészségügyi viszonyok között élt Budapestkörnyék népe.

*

Vizsgáljuk meg Budapestkörnyék gazdasági viszonyait is. A ráckevei és óbudai uradalmak gazdálkodásának története még feltáratlan. Előtanulmányok híján mi is csak vázlatosan jellemezhetjük azokat. Hogyan élt ez a 20 000 ember? Fő kenyérkereseti foglalkozása a földművelés, amely a pesti részeken Újpest és Soroksár kivételével túlnyomó, bár a föld nem mindenütt kedvező. Rákospalotán 2252 hold szántó és 318 hold kenderföld, kaszáló is van 64 hold, a káposztaföld pedig 25 hold.³⁰ Rákoskeresztúron 1365 hold szántó mellett 420 kaszás rét, 344 kapás szőlő van. Rákoscsabán a 3965 holdnyi határterületből 2526 hold a szántó, 324 hold a rét, 716 hold a legelő, 116 hold a szőlőterület, 64 hold esik a belső telkekre és 218 hold terméketlen terület (utak stb.). 1848 körül már igen nagy jelentősége van a zöldségtermesztésnek. Palotán a lakosság negyed része kertészettel és kerti veteményekkel foglalkozik (uborka, borsó). Rákoscsabán a rozson és a kerti veteményeken kívül hozzájárul ehhez még a dinnyetermesztés is. Cinkotán a fő termékeken kívül zabot, árpát termelnek. A kerti vetemények között zöldbab, borsó, tök, dinnye és uborka termesztésében válnak ki. Rákoskeresztúr lapos réti földjein kerti zöldséget, káposztát, répát és dinnyét termelnek. Ezenkívül nagy súlyt helyeznek az állattenyésztésre, különösen a szarvasmarhatartást kultiválják. Palotán és Soroksáron főképpen a tejtermelésre fordítanak nagy gondot. Rákoskeresztúron 1843. október 10-én mindössze 85 fejőstehén van, viszont az ökrök száma 240, a lovaké 182.³¹ Főleg az uradalmak voltak ekkor az állattenyésztés központjai (Szent-

lőrinc, Gubacs, Káposztásmegyer). A budai oldalon viszont a szőlőter-
melés az uralkodó. Ebből élnek Békásmegyer, Budafok és a két Tétény
lakói. Tétény 3560 kat. holdnyi határának csaknem fele szőlő. Kisté-
nény pedig szőlőművelő hegyközség (455 hold), Budafokon meg éppen-
séggel a terület nagyobb fele szőlő.³² Gabonát nem annyira piacra, mint
saját és állataik szükségletére termeltek. A budafokiaknak teljes gabona-
szükségletüket, a soroksáriaknak pedig annak nagyobb részét venniük
kellett. Piacra főleg tejet, tejterméket és zöldségféléket vittek. A budai
oldalon gyümölcsből, szőlőből és főleg borból pénzelték. Ennek következ-
tében aránylag jobb életmódot tudtak meguknak biztosítani, mint
hasonló társadalmi helyzetben levő sorstársaik. A jobbágyokban állan-
dóan élt a félelem a föld szétaprózása miatt. A féltelkes jobbágyok kímé-
let nélkül tagadják ki örökségükből harmadik és negyedik gyermeküket.
Végrendeleteikben a parasztgazdaság egységét kívánják fenntartani
még akkor is, amikor e tekintetben földesúri kényszer nem nehezedik
rájuk. Hagenau Konrád rákoskeresztúri féltelkes jobbágy negyed-negyed
sessiót hagy két fiára, négy leányára pedig összesen egy házhelyet.³³
Helz Péter rákoscsabai féltelkes 1857. augusztus 24-én negyed telket
hagy özvegyült menyének, a másik fél telket eladatja, árából második
feleségét kell az örökösöknek kielégíteniük, és a megmaradt részen egy-
formán osztozkodják két leánya és meghalt fiának négy árvája.³⁴ Özvegy
Fazekas Györgyné 1847. június 3-án Rákoscsabán fél telkének felét
egyik fiára Györgyre, a másik felét István fiára hagyja. János fia 100
váltó forintot „egyebet semmit”, és Örzse leánya 20 Ft-ot és kiházási-
tást kap.³⁵ Özvegy Greguss Györgyné féltelkes kiköti, hogy két fia
maradjon közösen a gazdaságban, a harmadikat fizessék ki 300 váltó-
forinttal, leánya viszont csak 100 Ft-ot kap.³⁶ Így a természetes szaporodás
erőteljesen hozzájárult a zsellérség növekedéséhez. De ugyanígy
osztódnak a zselléreltek is. Gyurcsánszky Pál rákoskeresztúri zsellér
1855. április 14-én kelt végrendeletében házat két fia között osztja meg:
az első szobát fél konyhával János fia, a hátulsó szobát a konyha másik
felével Márton fia foglalja el. Az ingóságokat a fiúk maguk között osszák
meg. A homoki dűlőben levő háromnegyed szőlejét osszák három részre:
a felső széle legyen János fiáé, közepe Márton fiáé, az alsó része Anna
leányáé.³⁷ Így keletkeztek a nadrágszűj-parcellák és velük együtt nőtt
a nyomor.

Különösen a zsellérség helyzete volt súlyos. A cinkotai zsellérek az
adóterhek miatt panaszkodnak a megyénél: „kézimunka és napibér
magunk és családunk fentartására egyedüli forrásul szolgálnak...
legelő és takarmányhiány miatt igás marhát nem tarthatunk”, ezért
fuvarokra nem vállalkozhatnak, „sőt a mezei munka fogytával...
nyomor és éhséggel küzdeni kénytelenítettünk”.³⁸ A nyomorból való
menekülésnek több útja volt: az ipar, kereskedelem és a kertkultúra.
Ez a folyamat Budapest környéken mindenütt szükségszerűen megindult,
Soroksáron anyagilag igen erős iparos réteg alakult ki. A mesteremberek
anyagilag a fél- és egész-telkes jobbágyok között állottak. A lakosság

tényleges anyagi erejét itt már nem kizárólag a földtulajdon határozza meg, mint a tiszta földművelő községekben. Az iparos árukészletekben és nyersanyagban már annyit halmoz össze, ami felér egy fél, sőt egy egész telek forgalmi értékével. A lakóépületek és ingóságok értékére vonatkozóan tájékoztatást nyújt az 1848. évi soroksári tűzkár megállapítására összeállított bizottság kárbecslése. Soroksáron ugyanis 1848. május 1-én hatalmas tűzvész pusztított. Közel másfélszáz ház porrá égett, a mezőváros egyharmada elhamvadt. Kárt szenvedett 66 telkes és 77 zsellér, öt lakó.³⁹ A károsultak nagyobb része Soroksár jómódú rétegéhez tartozott. A tüzet gondatlanság okozta, és hatékonyan védekezni nem tudtak ellene, mert az egész város a szentkereszti búcsún volt. A károkat szakértőkből és kárt nem szenvedett lakosokból álló bizottság állapította meg, képviselve voltak benne mind a telkesek, mind a zsellérek. A telkes gazdák tűzkára 2300 és 3000 Ft között mozgott, de volt 4223 Ft-os és volt 1335 Ft-os kár is. A féltelkes gazdák kára 1500 és 2000 Ft körül volt (minimum 1365, maximum 1801 Ft). Az iparosok vesztesége felülmúlta a féltelkesek kárát és megközelítette a telkes jobbágyokét: átlagos káruk 1700—2400 Ft. Egyeseké még több volt: Maur Mátyás festő 3333, Kamm Antal köteles 3312 Ft, Steinmüller János asztalos 2870 Ft, Naplocz Tamás asztalos 2738 Ft kárral szerepel a kimutatásban. Ha a kárlistából a kárt nem szenvedett lakosság anyagi erejére is következtethetünk, akkor Soroksáron anyagilag erős ipari réteget kell feltételeznünk. A nem iparos földművelő zsellérek vesztesége 500—1000 Ft volt. A kárlista is egyébként erős differenciálódást mutat, és utal arra, hogy a nagy kategóriákon belül (jobbágy, zsellér) igen éles különbségek voltak, és az anyagi értékeket tekintve egyesek veszteségei megközelítették a másik gazdagabb kategóriában levők átlagos veszteségét. Figyelembe kell vennünk azt a körülményt, hogy a kárvallottaknak teljes vagyonuk semmisült meg, legalábbis ingóságaikból semmit sem tudtak megmenteni, hiszen az említett ok miatt a fél város nem volt odahaza, és a hazatérő búcsúsok házuk és ingó vagyonuk üszkös romjait látták viszont. A becslő bizottság pártatlan és a megyei hatóságtól ellenőrzött munkát végzett. A soroksári tűzvész pusztítása akkora volt, hogy a tanács országos gyűjtés engedélyezését kérte (meg is kapta) és a károsultaknak a közterhektől való mentesítését, továbbá a megye intézkedését arra nézve, hogy a nád- és zsuptetőt küszöböljék ki.⁴⁰ A tűzveszély a budapestkörnyéki községekben általános volt, Soroksáron még ugyanebben az évben ismét négy ház égett le,⁴¹ 1854-ben ismét hatalmas tűzvész pusztított.⁴² Hidegkúton 1840. május 2-án 43 ház égett le.⁴³ Csepelt az 1838-as árvíz vitte el. A szabálytalan időközben visszatérő elemi csapások sokszor évtizedek gyűjtő munkáját semmisítették meg.

A csapások ellenére a terület jó földrajzi fekvésénél fogva a lakosság újra erőre kapott. A soroksári nép fejlett céhes ipara folytán jobb viszonyokat teremtett magának. Soroksárhoz hasonló körülmények között élt Újpest és Rákospalota népe. A budai részek a már említett

szőlőművelés miatt egészen különleges helyzetben voltak és Budafok anyagi tekintetben sok, Soroksárhoz hasonló vonást mutatott.

A rendelkezésre álló források alapján a fenti képet rajzolhattuk meg Budapestkörnyék anyagi és társadalmi körülményeiről. A főváros közelsége elősegítette a jelentős iparos zsellér réteg kialakulását és megerősödését. Budapest hatása érződött már, de a feudális társadalom fennállása idején csak korlátozottan mutatkozott meg. A város rengeteg munkaalkalmával, jó piacával az országos helyzethez képest némileg megkönnyítette a budapestkörnyéki zsellérek életét. Különösképpen állt ez Soroksárra, Budafokra, Palotára és Újpestre. A feudális megkötöttségek azonban itt is korlátozták a szabad fejlődést és különösen súlyosan érvényesültek a többi, kizárólag földművelő községben. A földesúr feudális hatalmával szinte ráfeküdt a falura. Beszedte a jobbágyaitól a kilencedet, a füstpénzt, megkövetelte a robotot. Az úriszéken ítélkezett, joga volt bírót jelölni és beleszólt a jegyzőválasztásba. A községek egyetlen szervezeti formája a maguk választotta előljáróság és annak élén álló bíró. A községen belül már eléggé gyakran jelentkeznek társadalmi ellentétek a telkesjobbágyok és a zsellérek között. Ezek az ellentétek megmutatkoztak az előljáróság és a bíró választásánál és a konkrét érdekellentéteknél. A jobbágyok és zsellérek ekkor azonban az esetek többségében még közösen fordultak szembe a földesúrral. A társadalmi mozgalmak fő hajtóereje 1848 körül Budapest környékén már a zsellérség. A zsellér legkevésbé volt röghöz kötve, neki volt a legkevésbé veszteni valója, és a legközelebb állt ahhoz, hogy a földesúri alávetettséget felcserélje a nagyvárosi proletársorssal. Törekvése 1848 körül még a föld, amiből apja élt, amiből a feudális társadalom rendje szükségszerűen kiszorította. A jobbágyságot és zsellérséget sokhelyütt szoros rokoni kötelékek kapcsolják össze, a testvér vagy az atya testvére még negyed- vagy éppen féltelkes jobbágy. Ezért is, meg a közös célért is 1848 előtt a különböző megmozdulásokban még együtt küzd a parasztság az úrbéri terhek megszüntetéséért és a földesúri befolyás gyöngítéséért. Megállapítható azonban, hogy a parasztság vékony felső rétege már ekkor következetesen együtt halad a földesúrral, aki közülük javasolja a falu vezetőit, és segítségükkel igyekszik befolyását a falu kormányzásában érvényesíteni. Az 1836. évi törvény biztosította a jobbágyságnak azt a jogát, hogy a földesúr három jelöltje között szabadon választhat községi bírót. Ezt a törvényt azonban könnyen lehetett úgy forgatni és alkalmazni, hogy a szabad választás illuzórikussá váljék. S ha a földesúr jelölési jogával nem kívánt volna élni, akkor azt a szolgabíró hivatalból gyakorolta. A földesúrnak a községi bíró választásában mindig nagy befolyása volt, aminek különös jelentősége abban állott, hogy az esetleges földesúr elleni mozgalmakat (peres eljárásokat is ideértve) már csirájában, indulásuk előtt elfojtsa vagy lecsendesítse. A parasztság előtt csakhamar nyilvánvalóvá vált, hogy saját ügyét nem a földesúr bizalmasa fogja a leghűségesebben képviselni. A bíróválasztás módja ellen lázadott Rákoskeresztúr népe 1843 őszén. A nép teljesen bizalmatlan volt a földes-

úr választotta bírójelöltekkel szemben, ezért a választást megelőző napokban többen Binszky János féltelkes gazda házánál gyülekeztek és megállapodtak abban, hogy akkori előjáróik közül „sem bírónak, sem esküdtnak választani egyet sem fognak”. Sérelmeiket írásba foglalták, hogy a bíróválasztás alkalmával sikeresen léphessenek fel. Amikor érkezett 1843. nov. 15-e, a bíróválasztás napja, a község földesurai közös megegyezéssel három személyt jelöltek, akiknek nevét egy uradalmi tisztartó kétszer egymásután felolvasta. A község lakói mindannyiszor kinyilatkoztatták, hogy a kijelölt személyekből bírót választani nem fognak. Ez már nyílt szembenállás volt a földesúri hatalommal a falusi önkormányzat területén. A falu és a földesurak összecsapása a bíróválasztás kérdésében nem volt véletlen. A kérdés eldöntése nem közömbös egyik fél számára sem. A falu a földesúrral szemben csak a törvényes formák között tud egyenesen és hatásosan fellépni a jogszerű vitákban, az úrbéri perekben mindig a bíró és az előjáróság képviseli a községet. A tagosítási és elkülönözési perek már egész Pest vármegyében előrevetették árnyékukat. A parasztok tudták, hogy egy-két éven belül minden község perben lesz a földesúrral, ha még nincsen. A rákoskeresztúri földesurak is világosan láttak ebben a kérdésben, hiszen minden engedmény csak nehezítette volna későbbi helyzetüket. Ezért ragaszkodtak ahhoz, hogy ennek a fontos pozíciónak betöltésében az ő akaratuk érvényesüljön, annál is inkább, hiszen a törvény írott betűje is mellettük szól. Tehát sürgősen megkeresték a szolgabírót, hogy jogaikat megvédje. A kérdés nem volt közömbös a parasztoknak sem, ti. az, hogy képviselőjük nem a saját, hanem a földesurak bizalmi embere lenne. Az illetékes szolgabíró meg is jelent és az egybegyűlt lakosságnak bíróválasztási jogát magyarázta: „A földesúr három jelöltje közül egyet bírónak kell választaniok, az esküdteket viszont tetszésük szerint választhatják.” Mire Filipszky János féltelkes jobbágy azt kiáltotta, hogy ők a kijelöltek közül egyet sem fognak választani. „Válasszon, ha tetszik, a földesúr, ők meg elviszik a kalodát.” Filipszky merész kijelentését a szolgabíró rögtön büntetni kívánta és a jobbágyot kalodába akarta záratni hajdúja segítségével. Ekkor azonban Duhony József urasági hajdú hangosan azt kiáltotta, hogy ilyenkor senkit sem szabad megfogatni. A tömeg zajongása ekkor tetőfokra hágott, Filipszkyt kiszabadították és a kalodát a régi bíró elől a korcsma elé vitték. Ez már újabb lépés volt. A kereszttúriak nemcsak földesuraik akaratával, hanem a hivatalos megyei hatalommal is szembeszállottak. A harc eleve sikertelennek látszott. Ösztönös mozgalom volt ez a szabadságért, a községi önkormányzatért. A megye nem is késett, hogy a tekintélye ellen feltámadóknak hatalma erejét megmutassa. A hangadókat elfogatta és őket Pest megye fenyítő törvényszéke elé állította. Filipszkyt két óra, Duhony urasági szolgát — főleg hűtlensége miatt — három óra, Binszkyt egy óra ítélték el. A többiek, Jónás és Herrmann egész telkesek, Burger féltelkes két-két hetet, Mayer Pál 25 botot kapott, a többi vádlottat egy hétre, vagy dorgálással büntették.⁴⁴ Amikor a következő évben, 1844. április

11-én Rákoskeresztúr 61 lakosa (köztük 13 esküdt) kérelmet intéz az úriszékhez a legelőelkülönítés tárgyában, akkor a kérelmet a földesúr jelölte bíró nem támogatta és aláírásával nem látta el.⁴⁵ Így végeredményben a földesúri hatalom már nem tudta megakadályozni azt, hogy a jobbágyság ne fordulhassanak a bírósághoz.

A földesúri hatalomnak csak az önkormányzati törekvéseket sikerült letörni, azonban a társadalmi törvényszerűségek érvényesülését nem sikerült megállítani. De addig is a földesurak vagy a nevükben eljáró urasági tisztek nyomasztólag hatottak az egész parasztságra. Különösen a kisebb kihágásokkal szemben semmi védelmük nem volt, de még az ott járó idegeneknek sem. Záborcsek János soroksári uradalmi ispán 1845. július 23-án a hivatalos úton járó Begyás Lajost felpofozta és azzal fenyegette meg, hogy Gödöllőre, az uradalom börtönébe viteti.⁴⁶ A panaszos feljelentésére a megye eljárást indított, de az ispánt nem büntették meg. Ebben az esetben is megmutatkozott az elnyomó osztályok szolidaritása. Ilyen körülmények között az egyes községek mégis egymás után indítják meg az elkülönözések és tagosítások pereit. Soroksár 1847-ben emel panaszt,⁴⁷ Rákoskeresztúr 1846-ban,⁴⁸ Cinkota 1847. augusztus 24-én,⁴⁹ Rákoscscaba pedig 1847-ben hívja perbe földesurát,⁵⁰ Tétény pere pedig 1848 szeptemberében fejeződött be.⁵¹ De egy per sem ér véget 1848 előtt.

*

A nagy történelmi per végül is 1848-ban eldőlt. A jobbágyság bilincsei lehullottak, az úrbéri terhek nagy része megszűnt. A jobbágyság sokat kapott, a zsellérség már kevesebbet. A jobbágyság számára megszűnt a robot és kilenced, a zsellérek — ha nem voltak éppen kuriálisak — csak a robottól szabadultak meg, a kisebb terheket pl. füstpénzt nem számítva. A jobbágyság az elért eredmények fenntartására és biztosítására törekedett. A zselléreket az eredmények nem elégítették ki és azok szélesítésére törekedtek. Pest megyében földet követelő hangok is megszólaltak.⁵² Általános volt a panasz a földtelenség miatt, a kuriális zsellérség fenntartása és a szőlődézsma megmaradása miatt.

Ezek az országos problémák területünkön is megmutatkoztak — és a legélesebben Budafokon. Budafok azon kevés községek közé tartozott, amelyeknek minden lakosa zsellér volt. Tehát az egész község érdekelt volt a zsellérség kívánságaiban. Itt is, mint Soroksáron, kialakult egy jómódú zsellér réteg, amelynek a község vezetésében is jelentős szerep jutott. Ez a mezővárosi patriciusság (jogilag nem, de tényleges helyzeténél fogva az volt) a ráckevei jószágkormányzó jóvoltából bizonyos földesúri regalék bérletéhez (malmok, mészárszék, korcsma) jutott és ennek fejében hű kiszolgálója volt az uradalom érdekeinek. Az 1848-as budafoki zsellérség mozgalma két irányú volt: először az uradalom állította községi előjáróság leváltását kívánta, hogy aztán nagyobb nyomattal léphessen fel gazdasági követelése ügyében. Az utóbbiak a legelőkérdés és szőlődézsma körül jegecesedtek ki. Természetesen az események nem a közölt program szerint zajlottak le. Először a gazdasági

problémák merültek fel, és amikor az előjáróság részéről nem részesültek kellő támogatásban, akkor alakult ki a fenti sorrend. A pesti események hatására a budafoki zsellérek már márciusban mozgolódni kezdtek és április elején birtokba vették az urasági legelőt. Ennek a kérdésnek előzményei évtizedekre nyúlnak vissza. Budafoknak 1774-ben 131 házas zsellére volt, ezeknek az uradalom bizonyos legelőterületet biztosított. Ez a terület azonban eredetileg is kevesebb volt, mint amennyit a törvény előírt. Az évek hosszú során az uradalom egyre telepítette a zselléreket, telkeket hasított ki számukra, de legelőt már nem csatolt a telekhez. A legelő a régi zsellértelkek illetőségéhez tartozott. Végül is 1848-ban 408 zsellértelket találunk a községben, de a legelő használatából ekkor a község nagyobb fele, közel 3/4 része ki volt zárva. Ezt a visszas helyzetet már 1837-ben is panaszolták.⁵³ Ennek ellenére a zsellérek részéről az uradalom ugyanazokat a szolgáltatásokat kívánta meg, mint a régen (1774 előtt) telepített telkek tulajdonosaitól. A házas zsellérnek 18 napi robotot kellett teljesítenie, amelyet azonban az uradalommal kötött 1840. évi szerződés szerint 3 pengőforintért váltottak meg, ezenkívül házankint 1 Ft füstpénzt fizettek. Az évi 4 Ft-ot fizették a legelőbirtokos és a legelőbirtok nélküli zsellérek is. Sőt az uradalom ennek megfizetésére még az ún. barlanglakókat is kötelezni akarta. A barlanglakók földalatti nyomorlakások tulajdonosai voltak, akik a hegybe vájt szoba-konyhás, udvar nélküli lakásokban tengették életüket. Az 1840. évi szerződés alkalmával a magas földesuraság a község kérelmére „különös kegytől indítva” a barlanglakók kötelezettségét felére szállította le, tehát füstpénz és robotmegváltás címén évi 2 Ft-ot kellett fizetniük. A háznélküli zsellérek (a barlanglakók házas zselléréknek számítottak) nem válthatták meg robotkötelezettségüket, és az évi 12 napot természetben kellett leszolgálniuk.⁵⁴ Ezzel még a házas zselléreknel is rosszabb helyzetbe kerültek. A földesúri terhekhez járultak még a malomjog, a korcsmatartás joga, és a mézárszék. Az uradalom új zsellértelkek állításával jövedelmét rendre növelte, és ugyanarról a területről négyszer annyi jövedelmet húz, mint amennyi az urbarium szerint megilletné, ami a másik oldalról nézve azt jelenti, hogy a helység a törvény által előírt legelőnek csak ötödrészét bírja. A márciusi események megmozgatták a budafoki zselléreket is, és április elején birtokba vették az allodiális urasági legelőt, ahonnan az uraság juhait „a promontori lakosok...felizgatott feleségei erőhatalommal elhajtották”.⁵⁵ A megye rögtön nem foglalt állást. A ráckevei királyi uradalom panasszal élt, és a megyétől kérte a legelő visszaadását. A megyei hatóság hosszas vizsgálat után (1848. július 25-én) elutasítja a ráckevei királyi uradalom panaszát, s a szolgabíró a községet jelen gyakorlatában fenntartotta, és „az uradalom által eszközöltetett legettetésnek helyét nem találta”.⁵⁶ Az egyik kérdésben győzött a község, az uradalom is könnyen engedett, hiszen csak néhány holdról volt szó. Sokkal lényegesebb volt azonban a szőlődézsma kérdése. Ebben a viszonylatban ugyancsak Budafok volt leginkább érdekelve a többi Buda környéki bortermelő községgel együtt.

Ez a mozgalom is már márciusban indult meg, még a törvény szentesítése előtt követelték, hogy az 1848. IX. tc. a szőlőkre is alkalmaztassék. A község területének nagyobb része szőlő, a lakosság túlnyomó része bortermeléssel foglalkozik, akárcsak Tétényben és Békásmegyeren is. Az urbáriális törvények kihirdetésekor a budafokiak kijelentették, hogy szőlődézmát nem adnak. Végh Ignác szolgabíró jelentésében arra hivatkozik, hogy a nép „több lázító hamis magyarázatai alapján” indult el, ennél fogva kéri a nép megnyugtatót. A szolgabíró jelentését azonban nem a megyei kisgyűlés, hanem a közbátorsági választmány tárgyalta 1848. április 3-án. A választmány határozatában csak a törvénytervezetet értelmezte: „Az úrbériség megszüntetéséről szóló törvény a nem úrbéri természetű allodiális szőlők dézsmájára ki nem terjedvén — a dézsmák fölötti további rendelkezés a jövő országgyűlésre tartozván — a szolgabíró eljárása helyeseltetik.” Az ügy azonban mégsem maradt ebben a stádiumban, úgy látszik, hogy a több felől befutó jelentések aláhúzták a kérdés nagy horderejét. Ezért már három napra rá a közbátorsági választmány a szőlődézsma megszüntetését követelte a miniszterelnektől.⁵⁷ A megyei követelés is — sajnos — hatástalan maradt. Ezért Budafok népe más utat próbált. Ez pedig a szőlők úrbéri vagy allodiális eredetének tisztázása. Az uradalom allodiális eredetűnek vallotta a budafoki szőlőket. A község viszont azok úrbéri természetét hirdette. A község állásfoglalása egységes volt, sérelmesnek tartotta, hogy az uradalom a promontori szőlőket allodiális földnek tekinti, és azoktól a dézsmát továbbra is megköveteli.⁵⁸ A község a megyéhez intézett felterjesztésében hivatkozott az uradalommal kötött 1774. évi szerződésére, amely az urbáriumot pótolta. A községnek a megyei pénztárba befizetett adóösszegei lényegesen meghaladták az egyéb úrbéri telkekre kivetett adót, és szőlői mindenképpen az úrbéri telkek természetét követik. A megye kisgyűlése június 6-án tárgyalta a budafokiak kérelmét, de érdemi határozatot nem hozott, mert a kisgyűlés állásfoglalása szerint az ügy a bíróság elé tartozik. A község a válasszal nem volt megelégedve, és tovább forrt az elégtelenség, amely csakhamar Budafok határain is túlterjedt. Szeptember elején Hegedűs Antal szolgabíró azt jelenti a megyének, hogy a promontori és tétényi szőlőbirtokosok a bordézsmát már előre megtagadták. Ennél fogva a megye határozatát kéri arra vonatkozóan, hogy a szőlődézmával a törvény értelmében kötelesek. A megye nem ad határozott választ, hanem ismétli a törvényt: „Mindazon szolgálattal tartoznak, amelyek nem úrbérik.”⁵⁹ A budafoki mozgalmak irányítása nem a községi tanácstól indult ki. Végh szolgabíró már az említett április 3-i jelentésében lázítókra panaszkodik, április 27-i jelentésében megnevezi Szauer Károlyt és a segédlelkészt, aki „az előjárók és számos lakosok előadása szerint korcsmáról korcsmára jártak egyéneket a nemzeti őrseregbe összeírni oly módon, hogy kik kívánják Dunszt Jakabot kapitányuknak”. Ezen verbuválások oly hatással voltak a lakosokra, hogy „beszélgetni kezdtek a szabadságról, miszerint sem a szolgabíró, sem a helybeli bíró és előjáróság többé nem parancsol”.⁶⁰ Ez a jelentés egyben felfedte, hogy a

lakosok bizalmatlanok az uradalom állította előljárással és bíróval szemben, s nyilvánvalóvá tette, hogy Budafokon a parasztságon belül kiéleződtek a társadalmi ellentétek. Jellemző egyébként az előljárásság magatartása a budafoki mozgalmakkal szemben. A bíró az előljárást összehívatta, az éjjeli öröket megkettőztette és több „becsületes” embert hívatott a „helységházára”. Míg ezek összegyülekeztek, Szauer Károly és a káplán a helységházához mentek és azt kérdezték a bírótól, hogy mi jognál fogva tartanak csukott ajtónál gyűlést? A bíró válaszában a „csendesség fenntartására” hivatkozott és Szauer szemére hányta, hogy „a népek közt zavart csinál és oly beszédek hallatszanak, valamint a pesti tanácsot széjjelűzték, úgy Promontorban is le fogják az előljárást tenni”. Szauer Károly erre kijelentette, hogy három nap múlva nem lesz többé bíró. A jelen voltak Szauer Károlyt csendháborítónak mondták, az egyik ott levő molnár a nemzetőrök egy részét ócsárolta. Az összegyülekezett tömeg az említett molnármestert a helységházáról ki akarta húzni, és a szolgabírónak csak másnap sikerült — sok beszéd után — helyreállítania a rendet. A bíró még azt panaszkolta a szolgabíró előtt, hogy Szauer Károly azt terjeszti a nép között, hogy a bíró a törvényeket nem jól magyarázza, hogy a szolgabíró és esküdt neki nem parancsol, és ennek az a következménye, hogy senki sem akarja a bírói parancsot fogadni és senki sem akar fizetni. Április 27-én kelt a szolgabíró jelentése, de a bíró és előljárák ezt a vallomásukat június 23-án megismételték. Szauer Károly időközben, április 28-án a megyéhez folyamodványt intézett „becsülete helyreállítása” érdekében. Azt állította, hogy a zavarkért a tanács felelős és azokat lecsillapítani igyekezett, és ennek bizonyítására tanúk kihallgatását kérte.⁶¹ Miskey Rudolf szolgabíró június 15-én a vizsgálat megejtésére meg is jelent Budafokon, de a nagy dologidő miatt Szauer Károly tanúit nem állíthatta elő. Egy hét múlva, június 22-én nagy tömeg jelenlétében kihirdették a rögtönítélő bíraskodást. Szauer Károly ügye újból szóba került. A szolgabíró felszólította, hogy állítsa elő tanúit. Mire Szauer azt felelte : „Ott a nép mind, hallgassa ki a szolgabíró.” A tömeg újból a szolgabíró szobájába rohant, és hangosan kiáltozta, hogy „ők nem engedik Szauer Károlyt elfogni, őt becsületes embernek tartják és nem engedik nemzetőri tisztből letenni”. A szolgabíró kénytelen volt kijelenteni, hogy sem elfogatásról, sem tisztválasztásról nincsen szó. Jöjjenek holnap reggel hat órakor tanúskodni, de erre az egész néptömeg kiáltozta, hogy másnap dologra mennek, nem érnek rá. Mire Miskey szolgabíró hozzájárult ahhoz, hogy egyenkint rögtön valloást tehetnek. De a néptömeg erre nem engedett, azok mindnyájan a „helységháza ajtajára törni akartak és azt kiáltották, a tanácsot ki kell vetni”. Csakhamar azonban Szauer Károly és Dunszt Jakab közbevetettek magukat, majd Szauer Károly megjelent a szolgabíró előtt, kijelentette, hogy eláll keresetétől és megígérte, hogy az előljárásságot sérteni nem fogja. Az előljárásság erre megbocsátott neki a „zavargásokért.” Mire aztán a nép is békében eloszlott. A szolgabíró jelentésében előadta még, hogy Szauer Károly a népet annyira magához vonta, hogyha kemé-

nyen fel nem lép, a tanácsot ki is vetették volna. Az előbb előadottak rávilágítanak arra, hogy a zsellérség megkezdte a küzdelmet a földesúr jóvoltából a bírói székbe és az előjáróságba került visszahúzó erőkkal szemben. Bizonyára kevésen múltott ekkor, hogy az előjáróságot forradalmi úton el nem távolították. Azonban ez csak később, a törvényes formák betartásával sikerült. A novemberi tisztújítás alkalmából a régi vezetőséget elsöpörték, és Dunszt Jakabot, a nemzetőrség parancsnokát, a zsellérek jelöltjét választották meg bírónak.⁶² Ezzel a budafoki zsellérek mozgalma önkormányzatuk keretén belül is győzött, és olyan vezetőséget választhattak, amelyben már nem a földesúrnak, hanem a zsellérek széles osztályának volt bizalma.

A leglényegesebb kérdésben, a szőlődezsma kérdésében ugyancsak mozgalmak indultak az egész budavidéki szőlőtermelő hegyvidéken (Tétényben és Budafokon). A hidegkúti kuriális zsellérek 1848-ban minden zselléri szolgáltatást megtagadtak, ezek teljesítésére még 1851-ben is a biai járásbírósnak kellett őket köteleznie, de még ekkor is ellenszegültek. Olyan nagy volt 1848 hatása, hogy akkor már csak katonai erővel lehetett megváltoztatni azt a gyakorlatot, ami 1848-ban ezen a téren kialakult.⁶³ Tétényben pedig a plébániai földek művelését tagadják meg a parasztok már 1848. április 1-én, bár erre a canonica visitatio kötelezte őket.⁶⁴ Rákoscabán b. Lafferth Antal allodiális földjén levő zsellérek szintén megtagadják szolgáltatásaik teljesítését. Április 11-én a majorsági fundusra telepített zsellérek a megyéhez fordulnak, „hogy utasíttassanak, az úrbíri viszonyok megszüntetése után előbbi kötelezettségeiket tartoznak-e megtartani vagy sem, s a törvényt őket az előbbeni állapotban hagyta-e meg.”⁶⁵ Úgy látszik, Fáy Béla alszolgabíró, akinek az ügy kivizsgálás és jelentéstétel miatt kiadatott, lassan fogott munkához. Mert alig egy hónapra rá, a földesúr panaszkodik a robot elmaradása miatt, ekkor a megye Halász Boldizsár alügyésznek adta ki az ügyet.⁶⁶ A megye a tényleges döntést elodázta, és ez a hosszas huzavona vezetett az év őszén a rákoscsabai zendüléshez. 1848. október 5-én Rákoscabán megjelent Ách Károly szolgabíró, hogy egy népgyűlésen a község és volt földesura között a katonaság felszerelésére fordítandó költségeket felossza. Midőn a szolgabíró a népfelkelést elrendelő megyei határozatot felolvasta, Bazsó István zsellér őt „illetlenül” megtámadta a következő kijelentéssel: „Hát a zsellérekkel mi lesz?” Midőn pedig a szolgabíró felvilágosította, hogy a majorsági földön levő zsellérek iránt a vármegye rendelkezett, és ügyük a törvény rendes útjára igazított, Bazsó kijelentette az összegyűlt nép előtt, hogy a „szolgabíró előadásának hitelt nem adnak s hogy megcsaladni általa nem engedik magukat s az összes lakosságot eltávozásra és arra szólította fel, hogy fegyvert senki kedvéért ne fogjanak és a nép fel ne keljen!”⁶⁷ Az említett szolgabíró ismételt intései után pedig „teremtését” szidta és felemelt kézzel fenyegette. A község Bazsóval egyetértett, és a rendzavarók nevét senki sem volt hajlandó a szolgabíróval közölni, és a falubeli kisbírák a szolgabíró vasalási parancsát megtagadták, a „bőszült nép dühétől félve, ezt

tenni nem merészelték". A tömeg a jelenvolt uradalmi ügyészt hintájának felforgatásával fenyegette meg. Csak másnap, október 6-án sikerült a „rendzavarókat elfogatni, de akkor is többen kiszabadításukat hangos szóval követelték”, a szolgabíróval „gorombáskodtak”. Pest megye fenytörvényészéke gyorsabban reagált a csabai zendülésre, mint polgári törvényészéke a zsellérek úrbéri panaszára. Bazsó Istvánt már 1848. október 26-án két és fél évi rabságra ítélték heti két napi böjttel szigorítva. A zajongásban nemcsak a zsellérek, hanem féltelkes sőt egész telkes jobbágyok is részt vettek. Az elítéltek között négy zsellér, négy telkes jobbágy, egy molnárlegény és a két kisbíró volt. Az összes földesúri kötelezettségektől való szabadulás vágya annyira általános volt, hogy az újpestiek az alig néhány éve szerződésileg kikötött telekbért is megszüntetni kívánták. A község hivatalosan állást foglalt ebben a kérdésben. A megyéhez intézett kérelmében hivatkozott arra, hogy miután az újpestieknek sem szántóföldjük, sem legelőjük nincsen, az általuk bírt házhelyek után évenként 25 Ft bért tartoznak fizetni, ezért kérik, hogy vagy a szerződésileg rájuk mért kötelezettségektől, vagy a katonai szolgálatól szabadíttassanak meg.⁶⁸ A megye végzésében természetesen egyikőtől sem szabadította meg őket, sőt felszólította Áchszolgabírót, hogy ügyeljen az újpestiekre. Az újpestiek kérelme akkor született meg, amikor a honvédújoncok kiállítását követelték tőlük. S valóban valamennyi újpesti, sorozásra előállított újonc maga helyett mást állított katonának fogdber alapján.⁶⁹

*

Budapestkörnyék zsellérnépe az 1848-as úrbéri törvények kiszélesítése érdekében kérelmezett, tüntetett, síkraszállt. A félig megoldott úrbéri kérdés viszont bizalmatlanságot teremtett a nemesi vezető réteg, a hivatali apparátus és a dolgozó tömegek között. Ez a bizalmatlanság aztán súlyos akadályá lett a néptömegek mozgósításának, annak, hogy őket a nemesi vezető réteg a nemzeti függetlenségért harcba vezesse. Ez a bizalmatlanság már közvetlenül a márciusi események után Budapestkörnyék szomszédságában is kialakult. Halász Boldizsár már április 1-én jelenti Nyáry Pálnak, hogy a nép között különös vélemények keletkeztek, az „urak a jó császár ellen akarják őket felfegyverkezni, ki nekik ezen jó törvényeket adta”, továbbá „mért katonáskodjanak, ha nekik földet nem osztanak”.⁷⁰ Ezek a kijelentések a nemzetőrség megszervezésével kapcsolatban hangzottak el, a zsellérség álláspontját sok helyütt végig jellemezték. Ugyanez a hang szólal meg a rákospalotai zendülés alkalmából. Nem kell feltétlenül reakciós agitációra gondolnunk, hiszen a nép igazságérzetében a jogok és kötelességek már hosszú idő óta szorosan összefonódtak (lásd a budafokiak legelő iránti mozgalmát). Ezért kérték az újpestiek is egyik vagy másik kötelezettségüktől való felszabadításukat, a rákoscsabaiak pedig világosan felszabadításukhoz mint feltételhez kötötték a népfelkelést.

Természetesen az említett társadalmi körülményeken kívül más okok is közrejátszottak abban, hogy a nemzeti védelem szervezése

lassan haladt. Ezek között a legsúlyosabb a nemzetiségi kérdés volt. Bár Budapest közelebbi és távolabbi környékén komoly nemzetiségi mozgalmak nem támadtak, mégis találkozunk olyan hangulattal és megnyilatkozásokkal, amelyekből kitűnik, hogy egyebek között nemzetiségi okok is a bizalmatlanság forrásai voltak a nemesi vezető réteggel szemben. A budapestkörnyéki német és szlovák községekben vannak erre adataink. A budakörnyéki német községek különösen a nemzetőrség kiállítása és a Délvidékre való elindítása ellen foglaltak állást. „Veresvár, Solymár, Szentiván, Perbál, Jenő, Telki, Zsámbék, Törökbálint, szóval majd minden németajkú helység a nemzetőrség kiállítása ellenében tettelesen ellenszegült, a lakosok halállal fenyegették a szolgabíró, ha sorsot húz és mindazokat, akik önkéntesen el akarnak menni.”⁷¹ Tiny nyén is ellenszegültek, „sőt a főnt nevezett községek oda nyilatkoztak, hogyha a rácok jönnek, baráti poharat fognak velük üríteni”. Ennek hatása megmutatkozott Soroksáron is, ahol szintén a nemzetőrség kiállítása körül keletkeztek zavarok.⁷² A pestkörnyéki szlovák községekben hasonlóképpen ellenséges magatartás nyilvánult meg. Maglódon Rimár János nevű festő lázította a falubelieket, hogy „a rácokat ne bántsák, mert azok a tótoknak nem ellenségei”.⁷³ A cinkotai és rákoskeresztúri nemzetőrök pedig éppen nem mentek el a délvidéki táborba, sőt lázító nyilatkozatok és dühös kifakadások között szídták a szomszéd helységek engedelmes lakosait.⁷⁴ Különben is igen rossz hatást keltett, hogy a már említett pilisi járásbeli német községek „harminc negyven váltóforintért béreltek ki olyan földönfutókat, kétes jellemű elemeket, akikre nem egy haza, hanem egy puszta üres ház védelmét sem bízhatnók”.⁷⁵ Pedig nemzetőr helyett csak nemzetőr mehet, mondja Kossuth Hírlapjának polgári szemléletű tudósítója. Bizony kikre maradt a haza és szabadság védelme? Megírták ezt a tőkiek a megyéhez írt folyamodványukban. „A haza védelme úgysis a magyarokra fog maradni”⁷⁶ és a „földönfutókra” — tehetjük hozzá. Tehát a szabadságharcot a magyar népnek kell vállalnia, és azon belül is a szegények, zsellérek, iparoslegények viselik majd az oroslánrészt. Ezt igazolja az 1848-as újonclisták vizsgálata is. Soroksárról véletlenül megmaradt a kiállított honvédújoncok listája. Érdemes ezt a lajstromot minden oldalról megvizsgálni. Mind a harmincegy honvéd önként jelentkezett. Ezek közül soroksári születésű mindössze négy volt : egy 46 éves asztalos, egy 44 éves napszámos, egy 21 éves kőműves és egy 20 éves asztalos. A többiek részben a környező magyar községekből való és Soroksáron alkalmazott szolgálégyenyek, részben a soroksári iparosoknál dolgozó vagy vándorúton levő mesterlegények. Iparos köztük tizenöt (kőműves 4, asztalos 2, cipész 3, ács 1, ezüstműves 1, takács 1, pincér 1, bognár 1). Rajtuk kívül még tizennégy szolgálégyeny és két napszámos állt a magyar zászlók alá.⁷⁷ A neveket vizsgálva : a szintiszta német Soroksár 14 magyar nevűt állított, a többi német vagy szláv hangzású nevet viselt. Lényegében a község csak anyagilag járult hozzá a honvédelemhez. (1848. aug. 17-én kelt az újonclista.) Ugyanígyen önkéntesekkel találkoztunk Pestkörnyék többi részén is. Újpest 5, Palota 13, Rákos-

csaba 9, Cinkota 8 és Rákoskeresztúr 15 honvédújoncot állított.⁷⁸ Ezek mind önként (értsd fogdbér alapján) állottak a honvédség kötelékébe, máshol sorshúzással szemelték ki az alkalmasak közül a szükséges kontingenst. Budafok egytől egyig parasztszolgákat állított honvédeknek, de ezek egy kivételével helybeliek voltak.⁷⁹ Tétényben 1849 őszén nyolc volt honvédet írtak össze, valamennyi önkéntes volt. (Két kőműveslegény, két parasztszolga, egy kocsis, egy házaló, egy mesterlegény és maga a földesúr, aki a honvédseregek tavaszi győzelmei után jelentkezett a honvédek közé.) Palotán az ekkor (1849) összeírt honvédek közül öt napszámos zsellér, három gazda vagy gazda fia, két szolga és egy szabólegény volt.⁸⁰ Ilyen volt a budapestkörnyéki honvédújoncok társadalmi összetétele. Szolgalegények, mesterlegények és hébe-hóba gazdafiúk adták a honvédség legénységi állományának törzsanyagát. A nemzetőrségbe való felvételt kezdetben anyagi feltételekhez kötötték, de a valóságban csakhamar igen szélesre tárták a kapukat, s jóformán mindenkit bevettek. Budapest környékén azonban csak a községeknek volt nemzetőrségük, a pusztáknak nem. Galgóczy 11 község nemzetőreit sorolja fel.⁸¹ Adatait az alábbi kimutatásban közöljük.

Budapestkörnyék nemzetőrségi létszámkimutatása 1848-ban

Sorszám	Helységnev	Nemzetőrök létszáma
1.	Rákospalota	147 fő
2.	Cinkota	100 „
3.	Rákoskeresztúr	69 „
4.	Rákoscsaba	97 „
5.	Soroksár	501 „
6.	Csepel	62 „
7.	Tétény	158 „
8.	Promontórium	186 „
9.	Albertfalva	33 „
10.	Hidegkút	94 „
11.	Békásmegyer	105 „
	összesen	1552 fő
12.	Óbuda	518 „
	Végösszeg	2070 fő

A nemzetőrségi listát végigtekintve igen nagy aránytalanságok voltak az egyes községek lélekszáma és nemzetőreik létszáma között. Soroksár adta az összes nemzetőrök közel egyharmadát. Rákoskeresztúr viszont feltűnően rossz arányban szerepel a kimutatásban. Az összlakosságának alig 8%-a lett nemzetőr. Mind gyalog szolgáltak, csak Károlyi István gróf ajánlott fel a táborba induló palotai és főtí nemzetőrök számára száz lovat és teljes felszerelést.⁸² A nemzetőrség szervezésénél jobbágy és zsellérelentétek mutatkoztak. Óbudán ez polgár és munkás-

ellentette változott. Daróczi József és Sinkovics Dániel azt panaszolják a megye előtt, hogy a hajógyári munkásokat az óbudai polgárórség nem akarja kebelébe fogadni és nem engedi dobbal jártni. A megye utasítja az illetékes főszolgabíró, hogy ügyeljen az összeütközések elkerülésére, a panasztevők pedig magukat jelentsék a nemzeti őrsereg alakításával megbízott küldöttségnek.⁸³ Cinkota és Keresztúr kivételével minden helység leküldte nemzetőreit a délvidéki táborba. Budafok 26 nemzetőrét Szeletzky Ferenc vezette, és köztük volt Szauer Károly is, a zsellérmozgalom már említett vezetője.⁸⁴

A személyes részvételen kívül jelentős volt az a segítség, amit a harcoló honvédségnek nyújtottak a budapestkörnyéki helységek. A csepeleiek élelemmel segítettek a vonuló csapatokat, és a szállításban segédkeztek.⁸⁵ Soroksár mezőváros lakosai 204 Ft 20 krajcárt ajánlottak fel honvédelmi célokra, pedig a helység egyharmada leégett egy-két hónappal azelőtt. Károlyi István felajánlását már említettük. Amihez még 10 000 Ft készpénzzel járult.⁸⁶ Az óbudai, soroksári és promontori molnárok az év utolsó hónapjaiban a honvédség részére öröltek, sőt a megye eltiltotta őket a magánosok részére történő örléstől.⁸⁷ A rákospalotai olajgyárat a kormány posztógyárrá alakította,⁸⁸ a budafoki pékségek éjjel nappal sütötték a honvédség részére a kenyeret. Ugyanítt a volt Czuba—Durozic-féle konyakgyár helyén állott Térey-házat hadikórházzá alakították.⁸⁹ A polgári elemek jelentős nyereséghez jutottak a hadiszállások következtében, Bleicher Ferenc budafoki polgár 150 akó törkölyt adott el a honvédségnek. Maischl Fülöp ugyancsak budafoki polgárnak teljes kenderkészletét vette át a magyar kormány. Ez a polgári réteg aztán szívvel-lélekkel állott a magyar ügy mellé. Az említett Maischl Fülöp egy Kossuth-kép rejtegetése miatt került 1849 őszén az Újépületbe.⁹⁰

Nem volna teljes Budapestkörnyékről adott tanulmányunk, ha legalább futólag nem emlékeznénk meg a szóban forgó területen lefolyt csatározásokról és hadmozdulatokról. 1848 decemberében a visszavonuló magyar csapatok Budafok környékén foglaltak állást, Görgey főhadiszállása pedig Budafokon volt. Tétényben a Zichy dandár volt elhelyezve, ennek a csapattestnek az érdi Karger dandár biztosító csapatait kellett volna felváltania, de ez nem várta be a leváltó csapatokat, hanem előőrseit bevonva útnak indult Buda felé. Közben azonban az osztrákok is előnyomultak és harcba keveredtek a felváltó csapatokkal. A magyar gyalogságot követő huszárosztály azonban megállította az ellenséges támadást. Görgey időközben a Karger dandárt is azonnal visszarendelte és a fehérvári út és a Duna között harcba vezette. Az ellenséges lovasság többször rohamra indult, huszárjaink tüzéségünk pontos tüzelésétől támogatva, a Hardegg vasasok támadását visszaverték. A csatarendben álló császáriak tétlenül nézték honvédseregeink elvonulását.⁹¹ A sikeres utóvéd harcok biztosították a magyar sereg átvonulását a Duna balpartjára (1849. jan. 3-án folytak a tétényi utóvédharcok). A győzelmes tavaszi hadjárat során az isaszegi csata után Windischgraetz

kb. a mai Nagy-Budapest határán állította fel visszavonuló csapatainak külső vonalát. A magyar VII. hadtest április 10-én Palota ellen demonstrált, de csak április 24-én vonultak be Pestre Aulich huszárai, Soroksárt pedig Aulich hadosztálya szállta meg.⁹²

Meg kell emlékeznünk még a bevonulást megelőző, április 21-i rákosi ütközetről. Itt 7000 honvéddel és 18 ágyúval Aulich állt szemben Jellasich 9000 emberével és 27 ágyújával.⁹³ A lényegében utóvédjellegű harcok magyar győzelemmel végződtek.⁹⁴ Nagyobb jelentőségű csaták és ütközetek Budapestkörnyéken nem voltak, azonban a csapatátvonulások, az idegen megszállás erősen igénybevették a lakosság teherbíró erejét.

*

Rövid tanulmányunkban vázlatosan bemutattuk, hogyan élt Budapestkörnyék népe 1848-ban és az azt közvetlenül megelőző időkben. Megvizsgáltuk, hogy milyen törekvések, milyen vágyak fűtötték a feudális kötelékektől megszabadult népet. A zsellérség túlnyomó száma határozta meg Budapestkörnyék politikai és társadalmi küzdelmeit. A budapesti események hatására indultak meg Budapest környékén is a társadalmi mozgalmak. A félig megoldott társadalmi reformok és a lakosság többségének idegen nyelvűsége erősen korlátozta a szabadságharcban való részvételt. Minden községben erős önkormányzati törekvések éltek, és határozott küzdelmek indultak meg a kuriális zsellérség felszabadításáért, a szőlődézsma eltörléséért, általában valamennyi feudális maradvány felszámolásáért. Az összes mozgalmakban a kezdeményező erő a zsellérségé. Nem véletlen tehát az sem, hogy a legharcosabb és legpozitívabb szerepet a „magyar nyelvet tisztelő” zsellérség, Promontor töltötte be, mert itt a földesúr elleni küzdelem és a magyar szabadságért való harc egyet jelentett, és itt kezdtek el először „beszélgetni a szabadságról”.

JEGYZETEK

¹ Budapestkörnyék elnevezés alatt a jelen tanulmányban azt a területet értjük, amelyet 1950-ben Budapesthez csatoltak, a mai Budapestén túl fekvő terület pedig „Budapest távolabbi környéke” néven szerepel. Óbuda ekkor még jogilag Budapestkörnyékhez tartozik, de múltját a három város egyesítése óta (1873) Budáéval együtt tárgyalja a történeti irodalom.

² *Pallós Jenő*, Budapest 1848/49-ben. Bp. 1950, 35.

³ A Budapestkörnyékekkel foglalkozó helytörténeti irodalom — kevés kivétellel — igen szegényes adatokat közöl 1848-ról. Egyedüli kivétel *Mihalik Sándor*, Budafok 1848 előtt és az 1848/49-iki szabadságharcban. Budafok 1929. Jól megírt, ma is használható tanulmány. Sok olyan irat szövegét közli, amely a legutóbbi háború folyamán megsemmisült. Egy-két lapot szentel az 1848-as eseményeknek *Ugró Gyula*, Újpest. Bp. 1932. c. munkájában. Hazug frázisok kíséretében közli az öt újpesti honvédújonc nevét, a honvédsereg számára tett ajándékozások listáját és a magyar seregtettek táborozási adatait. *Perényi József*, Csepel. Bp. 1934. mindössze néhány sorban emlékezik meg 1848-ról. A többi

Budapestkörnyékekkel foglalkozó helytörténeti munka 1848-cal kapcsolatban nem közöl érdemleges adatokat. Itt kell megjegyezni: Budapestkörnyék 1848 előtti helytörténeti irodalma is rendkívül szegényes és hézagos. Feltárássra vár még Budafok, Soroksár, Palota és nem utolsósorban Óbuda török utáni története is.

⁴ A tájleírásban *Mathowitz, A. L.*, Plan der Umgebung von Ofen und Pesth 1836 c. mellékletként közölt térképének a Fővárosi Könyvtárban levő színezett és 1848 körül kiegészített példányát használtam.

⁵ Perényi i. m. 31.

⁶ *Iffj. Palugyay Imre*, Magyarország történeti földirata s állami legújabb leírása. I. köt. Buda és Pest. Pest 1853, 146.

⁷ Az építkezési módról lásd *Galgóczy Károly*, Pest, Pilis és Solt vármegyék monographiája. Bp. 1877. III. köt. Bár a munka tárgyalt korszakunknál 20 évvel későbbi állapotot mutat be, e tekintetben használható volt a régebbi állapot jellemzésénél. Használtuk még *Fényes Elek*, Magyarország geographiai szótára. I—IV. köt. Pest 1851. c. munkáját.

⁸ Budapesti 2. sz. Állami Levéltár Pest megye Levéltára (a továbbiakban Pm. L.) Summariūm popularis conscriptionis 1784—1836. Az 1846. évi adatokat az Országos Levéltár Htt. Lt. Dep. Pub. Pol. 1847. 14. 99. jelzetű aktájából vettem. Az 1784. évi adatok az összes népességre vonatkoznak, az 1816, 1826, 1836 és 1846. évek pedig csak a nem nemes népességre. A népességösszeírások forráskritikai értékére vonatkozólag felfogásom több pontban eltér Kubinyi András véleményétől. (Tanulmányok Budapest múltjából. XI. köt. 298—299.) Abban igaza van Kubinyinak, hogy a sommás táblázatok nem adják meg a tényleges lakosság teljes számát, mert nem veszik számba a nemeseket és valószínűleg az egyházi személyeket és a munkaképtelen egyéneket sem (koldusokat, gyengeelműjekeket stb.). Az adóeltitkolás csak a puszták esetében valószínű, de a községeknek már nem. Itt az összeíró nemes biztosok már nem voltak érdekelve az adóalap eltitkolásában. Viszont Kubinyi túlbecsüli az egyházi sematizmusok forrásértékét. Kevés valószínűsége van annak, hogy a községi jegyző a helybeli papnak pontosabb adatokat szolgáltatott volna, mint felettes hatóságának, a megyei törvényszéknél. Különösen a vegyes vallású községekben feltételezhető nagy pontatlanság. Egyébként mivel magyarázható az a tény, hogy nem egy esetben a sommás táblázat nagyobb lélekszámot mutat ki, mint az egyházi sematizmus (lásd Rákoskeresztúr és Rákoscaba 1846. évi adatait). Ami az adatokat kétségtelenül eldöntené, a községenkénti dicális összeírás sajnos egész Pest megyére vonatkozóan elpusztult. Ezért vagyunk a sommás táblázatokra és a sematizmusok bizonytalan adataira utalva. Mindezek ellenére azt valljuk, hogy minél részletesebb statisztikákat kell használnunk, és mind a sommás táblázatok, mind a sematizmusok adatait figyelembe véve közelíthetjük meg a történeti valóságot. A történeti statisztika feladata volna helytörténetírásunk e problémáit megnyugtatóan tisztázni.

⁹ Pm. L. Pest-Pilisi Megyefőnöki iratok 1850.

¹⁰ Pm. L. Summariūm popularis conscriptionis 1832. Ebben az esztendőben csak Budafokkal kapcsolatban említ az összeírás 10 idegent, akik közül 4 Cseh-, 5 Morvaországból való és 1 ausztriai német. Foglalkozásukra nézve: 2 asztalos, 3 szíjgyártó, 1 molnár, 1 kőműves, 1 mészáros, 1 varga és 1 kocsis. Ugyanekkor Albertfalván 5 bevándorolt asztalost találunk: 2 Cseh-, 2 Morvaországból és 1 lengyel Galíciából jött.

¹¹ Óbudára és Békásmegyerve vonatkozólag a Schematismus venerabilis cleri archidioecesis Strigoniensis, az egyéb Duna jobbparti helységekre és Csepelre nézve a Schematismus venerabilis cleri diocesis Alba-Regalensis, a Pest környékén levő községek tekintetében pedig a Schematismus venerabilis cleri diocesis Vaciensis megfelelő évfolyamú kötetek szolgáltatták az adatokat. Mind a sommás táblázatok, mind a sematizmusok esetében a megjelenés évét vettem alapul, ami Kubinyi megállapításai szerint az előző év adatait tartalmazza, ezzel a korrekcióval kell közölni adataimat használni, a sommás táblázatok is egy hadi évet jelentenek, pl. a közölt 1846. év adatai az 1845/46. évi sommás táblázatból valók. Az egyéb

nyomatott forrásokot pontatlanságuk miatt nem használhattuk. A sommás táblázatok 1816-ból nem közlik Óbuda polgárainak számát, a statisztikában ezért az 1812. évi adatokat közöltem.

¹² Pm. L. Csepeli róm. kat. egyházközség anyakönyvének másodpéldánya az idézett évekből.

¹³ Pm. L. Promontórium (budafoki) róm. kat. egyház anyakönyvének másodpéldánya az idézett évekből.

¹⁴ Pm. L. Hidegkúti róm. kat. egyház anyakönyvének másodpéldánya az idézett évekből.

¹⁵ Pm. L. Békásmegyeri róm. kat. egyház anyakönyvének másodpéldánya az idézett évekből.

¹⁶ Pm. L. Tétényi róm. kat. egyház anyakönyvének másodpéldánya az idézett évekből. Az izraelita anyakönyveket azért nem dolgoztuk fel, mert ezen a téren nem törekedtünk teljességre, ugyanígy a egyes vallású községek esetében csak a többségi vallások adatait használtuk fel.

¹⁷ Rákospalotai református anyakönyv másodpéldánya a vonatkozó évekből.
¹⁸ Pm. L. Cinkotai evangélikus anyakönyv másodpéldánya az idézett évekből.

¹⁹ Pm. L. Soroksári róm. kat. anyakönyv másodpéldánya az idézett évekből.

²⁰ Pm. L. A rákospalotai evangélikusokra vonatkozó adatokat a cinkotai evangélikus anyakönyv másodpéldányának megfelelő évfolyamaiból vettem.

²¹ Pm. L. Az albertyfalvai adatokat a promontórium róm. kat. anyakönyv másodpéldányának megfelelő évfolyamaiból vettem.

²² Pm. L. A békásmegyeri róm. kat. anyakönyv másodpéldányának vonatkozó évfolyamai.

²³ *Pallós Jenő* i. m. 59.

²⁴ *Pallós Jenő* i. m. 39. Budapest 1845/47-ben 12 000 lélekkel gyarapodott.

²⁵ Pm. L. Rákoscsabai róm. kat. egyház anyakönyvének másodpéldánya. 1847.

²⁶ Pm. L. Közgyűlési jegyzőkönyvek (a továbbiakban Kgy. jkv.) 1846. 8318.

²⁷ Pm. L. Élelmezési Választmány iratai 1847. II. 26. Kaszap István soroksári jegyző jelentése.

²⁸ Pm. L. Élelmezési Választmány iratai 1847. II. 23. Király László szolgabíró jelentése Nyáry Pálhoz.

²⁹ *Mihalik Sándor* i. m. 18.

³⁰ *Galgóczy Károly* i. m. III. kötetében az idézett községek leírásánál.

³¹ Pm. L. Rákoskeresztúr úrbéri pere Urb. perek 112. Az 1828-as regnicolaris összeírás szerint Budapest környék 1511 fejestehenéből 800 Soroksáron volt.

³² *Fényes Elek* i. m. III. köt. 265. Budafok szőlőterülete 1467 hold, évi termése 50—55 000 akó bor.

³³ Pm. L. Végrendeleti okmányok (1855. II. 28.) 558.

³⁴ Pm. L. Végrendeleti okm. 582.

³⁵ Pm. L. Végrendeleti okm. 62.

³⁶ Pm. L. Végrendeleti okm. 463.

³⁷ Pm. L. Végrendeleti okm. 465.

³⁸ Pm. L. Közgyűlési iratok 1847—5—8791.

³⁹ Pm. L. Közgyűlési iratok 1848—1—4301. A soroksári tűzkár táblázatos kimutatása.

⁴⁰ Pm. L. Közgyűlési iratok (a továbbiakban Kgy. ir.) 1848—1—3319.

⁴¹ Pm. L. Kgy. ir. 1848—1—3635.

⁴² Pm. L. Pest Pilisi Megyefőnöki iratok 1854.

⁴³ *Haefler, J. V.* Buda-Pest. Historisch-topografische Skizze und deren Umgebung. Pest, 1854.

⁴⁴ Pm. L. Fenyítő törvényszéki jkv. 1844. febr. 6. tárgyalásról.

⁴⁵ Pm. L. Rákoskeresztúr úrbéri pere. Úrbéri perek 112.

- 46 Pm. L. Kgy. ir. 1848—1—290.
 47 Pm. L. Soroksár úrbéri pere.
 48 Pm. L. Úrbéri perek 112.
 49 Pm. L. Cinkota úrbéri pere.
 50 Pm. L. Rákoscstaba úrbéri pere.
 51 Pm. L. Úrbéri perek 128.
 52 Pm. L. Kgy. ir. 1848—1—7946. Közbátorsági bizottmány jkv. Halász Boldizsár jelentése.
 53 *Mihalik Sándor* i. m. 18.
 54 *Mihalik Sándor* i. m. 26.
 55 Pm. L. Kgy. jkv. 1848—2804.
 56 Pm. L. Kgy. jkv. 1848—5102.
 57 Pm. L. Kgy. ir. 1848—1—7946. A Közbátorsági Bizottmány jkv. 1848. ápr. 6-án.
 58 Pm. L. Kgy. ir. 1848—1—4163.
 59 Pm. L. Kgy. jkv. 1848—6190. Az 1848. szept. 13-i kisgyűlés foglalt állást ebben a kérdésben.
 60 Pm. L. Kgy. iv. 1848—1—2920. Vesd össze *Ember Győző*, Iratok az 1848-i magyarországi parasztmozgalmak történetéhez. Bp. 1951, 111.
 61 Pm. L. Alispáni elnöki iratok 1848—729.
 62 *Mihalik Sándor* i. m. 49.
 63 Pm. L. Pest Pilisi Megyefőnöki iratok 1854—189
 64 Pm. L. Kgy. ir. 1848—1—7946. Közbátorsági Bizottmány jkv.
 65 Pm. L. Kgy. jkv. 1848—2570.
 66 Pm. L. Kgy. jkv. 1848—3232.
 67 Pm. L. Fenyítő törv. jkv. 1848. okt. 26. 692—702.
 68 Pm. L. Kgy. ir. 1848—7946. Közbátorsági Bizottmány jkv.
 69 *Ugró Gyula*, Újpest, Bp. 1932, 30—33.
 70 Pm. Kgy. ir. 1848—1—7946. Közbátorsági Bizottmány jkv. L. még
Spira György, Parasztságunk és a forradalom vezetése. Századok (1948) 133.
 71 Pm. L. Kgy. jkv. 1848—5485.
 72 *Kossuth Hírlapja* 1848. aug. 8. 150.
 73 *Kossuth Hírlapja* i. h.
 74 *Kossuth Hírlapja* 1848. szept. 17. 68. sz. 310.
 75 *Kossuth Hírlapja* 1848. aug. 20. 44. sz. 199.
 76 *Galgóczy Károly* i. m. I. köt. 227.
 77 Pm. L. Kgy. ir. 1848—1—6085.
 78 Pm. L. Kgy. ir. 1848—1—6081.
 79 Pm. L. Haynau-féle megyei közigazgatás iratai 1849—5 köt. A Pilisi járásban található azon egyéneknek táblás kimutatása, akik a magyar táborban katonai szolgálatot tettek.
 80 Pm. L. Haynau-f. megyei közig. ir. 1849—5-köt. A váci járásban található volt honvédek összeírása.
 81 *Galgóczy Károly* i. m. I. köt. 225—226.
 82 Pm. L. Kgy. ir. 1848—1—4564.
 83 Pm. L. Kgy. jkv. 1848—2923.
 84 *Mihalik Sándor* i. m. 36—41—
 85 *Perényi József* i. m. 32.
 86 *Márczius Tizenötödike* 1848. jún. 10.
 87 Pm. L. Kgy. ir. 1848—1—7147
 88 *Szabó Tivadár* és *Strauch Árpád*, Rákospalota. Bp. 1927, 10.
 89 *Mihalik Sándor* i. m. 49.
 90 *Mihalik Sándor* i. m. 61.
 91 *Dobeydói Breit József*, Magyarország 1848/49. évi függetlenségi harcának katonai története. Bp. 1930, I. köt. 184.
 92 *Dobeydói Breit József*, i. m. II. köt. 86, 105 ill. 106.
 93 *Gracza György*, A magyar szabadságharc története. Bp. 1894, V. köt. 941.

⁹⁴ *Sztanko Soma*, Adatok az 1848-ik év eredményeihez. Pest 1868, 14. A szerző három rákosi csatáról tud. „Abonyban tartottuk a zászlószentelést, ápril. 11-én a pesti Rákosmezőn keresztelést; 16-án másodsor, 21-én harmadszor csatáztunk Pest kapui előtt; utolsó alkalommal Stromsky főhadnagy halálosan megsebesítve és száznál több altiszt és közhonvéd volt veszteségünk”.

E. Lakatos

LA RÉGION DE BUDAPEST EN 1848

La formation et le développement de la Région de Budapest commença en 1848. Pendant le dernier siècle, le nombre des habitants de la capitale est devenu sept fois plus grand, mais celui de la Région de Budapest — vingt cinq fois plus grand. Le développement de la capitale et de sa Région, aux différents rythmes, commença en 1848. C'est pourquoi il est très important d'esquisser le fondement et la structure de la société établie dans la Région de Budapest. (Dans notre étude, par la «Région de Budapest» nous entendons le territoire qui fut attaché à Budapest en 1950.) Dans cette Région se trouvaient en 1848 deux bourgs (Soroksár et Budafok), dix communes rurales (Újpest, Rákospalota, Rákoscsaba, Cinkota, Rákoskeresztúr, Csepel, Tétény, Albertfalva, Hidegkút et Békásmegyér), et cinq fermes isolées (Káposztásmegyér, Szentmihály, Gubacs, Szentlőrinc et Kistétény). Ce territoire — encore peu peuplé à cette époque — avec ses 20 000 habitants, formait seulement un septième de la population de la capitale, mais au bout d'un siècle plus qu'une troisième partie. Le paysage, à cette époque, n'accusait pas encore les traits caractéristiques de la région de la capitale, il n'y était pas une seule fabrique ou usine. La région montrait aux yeux des voyageurs contemporains les traits d'un paysage d'agriculture. Du côté de Buda on voyait des vignobles, des vergers, — du côté de Pest des champs, des jardins potagers et de larges pâturages. Les villages étaient simples avec des maisons sans étages, aux murs battus ou en torchis, et couvertes de chaume. Ça et là, du côté de Buda, on trouvait des bâtiments en pierre. Les maisons de rapport étaient inconnues. Généralement une seule famille habitait dans une maison, et tout au plus encore un locataire. En 1846, dans les 2560 maisons de la Région de Budapest habitaient 3479 familles, dix années auparavant, en 1836, dans 2306 maisons furent comptés 2693 ménages de vilains et de serfs. Quant à la nationalité, la population n'était pas uniforme. Dans la Région de Buda habitaient pour la plupart des Allemands, dans la Région de Pest — des Hongrois, des Allemands et des Slovaques. Les Allemands et les Slovaques étaient établis dans les villages hongrois dépeuplés pendant la domination turque au XVIIe siècle. La population s'est augmentée entre 1816 et 1846 — d'après les données concordantes des sources différentes — d'environ 50%. L'augmentation de la population est due en grande partie à l'accroissement naturel, et en petite partie à l'immigration. L'accroissement naturel accusait dans les diverses communes des résultats différents et était, entre 1841 et 1850, de l'ordre de 10 à 20% de la population totale. Le mouvement démographique, en général, était caractérisé par le grand nombre des naissances et des décès. A Soroksár, entre 1846 et 1850, 1137 naissances et 775 décès ont été enregistrés dans les matricules de l'église catholique romaine (nombre total de la population : 3800), l'accroissement naturel était donc 362 personnes. La famine, les épidémies et la guerre de l'an suivant causaient une diminution de la population. En 1848 à Soroksár seul sont morts 396 personnes, c'est à dire 10% de la population totale. (Entre 1846 et 1850 le nombre des naissances y était 1132, celui des décès 1202, la diminution était encore 70.) En examinant l'âge des morts, on remarque la grande proportion de la mortalité infantile. Le nombre des morts au-dessous de dix ans constituait les 60 à 75% de la totalité des décès. Une des causes de l'insuffisance de l'hygiène publique était le manque des habitations convenables. A Budafok, par exemple 154 familles habitaient dans des demeures cavernes.

L'accroissement de la population n'était pas uniforme dans toutes les classes et couches sociales. Le nombre des serfs ou des ménages de serfs s'est augmenté, entre 1816 et 1846, de 567 à 617, le nombre des *zsellérs* (brassiers appartenant à la couche inférieure des serfs et appelées en latin *inquilini*, en hongrois *zsellérek*) s'est augmenté pendant la même période de 2116 à 3241, l'augmentation était donc de plus de 50%. Le nombre des *honoratiorok* («honoratoires») a doublé, tandis que celui des bourgeois et des artisans a triplé (l'augmentation était la plus grande à Tétény, Soroksár et Ujpest). Le *zsellérség*, qui comprenait de jure les artisans aussi, était composé d'éléments hétérogènes dont la valeur économique était différente. Dans des conditions les plus misérables vécurent les *zsellérs* sans terre, continuellement aux prises avec la famine et la pauvreté. Quelque peu mieux situés étaient les inquilins jardiniers et vigneron. La condition des *zsellérs* artisans et marchands était pareille à celle des serfs, et la fortune mobilière de beaucoup d'artisans pouvait être comparée à celle des serfs à tenures. Le relevé des dommages causés par le feu de Soroksár en 1848 montre d'une manière éclatante la différenciation sociale des *zsellérs*. C'est en 1848 que les fortunes des serfs à tenures commencèrent à se morceler, fait dont les testaments de ce temps-là fournissent des documents illustres.

La période de la liquidation des rapports féodaux a donné un élan aux luttes pour l'administration communale autonome. Cela s'est montré d'une manière très claire aux élections communales dans les villages Rákoskeresztúr et Budafok. Les seigneurs terriens et plus tard les administrateurs du canton avaient le droit de désigner les maires des villages, et le peuple de ceux-ci ne pouvait choisir que parmi les candidats désignés. A Rákoskeresztúr le peuple n'était pas enclin à choisir parmi les candidats du seigneur, il se révolta, et on avait des difficultés à le calmer et à mettre les récalcitrants en prison. A Budafok, c'est en novembre 1848 que les *zsellérs* réussirent à mettre leur candidat en position. Le maire était le représentant de la commune dans les procès concernant les redevances seigneuriales, donc la personne du maire n'était pas indifférente ni au seigneur ni au peuple.

Les réformes de l'an 1848 avaient pour conséquence la liquidation de la plus grande partie des contraintes féodales. Les questions qu'on n'avait pas résolues, telles par ex. le remembrement, la séparation des domaines seigneuriaux des propriétés paysannes, l'abolition de la dîme des vignobles, la situation non réglée des *zsellérs* payant une somme fixe, — causaient des troubles et des révoltes, en premier lieu à Budafok. Budafok appartenait, comme bien seigneurial, à la famille royale, et était une des communes peu nombreuses où n'habitaient pas des serfs, seulement des *zsellérs*. Le domaine seigneurial avait successivement établi, dans les années précédentes, des *zsellérs*, leur accordant des terrains à bâtir, sans leur donner les prestations dues aux *zsellérs*, c'est à dire : des vignobles et le droit de pacage. Les habitants de Budafok demandaient déjà au printemps 1848 l'abolition de la dîme des vignobles. Les femmes des *zsellérs* de Budafok chassaient des pâturages communaux les moutons du seigneur.

A Rákoscaba ce sont les *zsellérs* seigneuriaux qui sentaient leur situation incertaine. Ils commencèrent par adresser des pétitions au comitat, mais quand ils ne recevaient pas de réponses satisfaisantes et promptes, ils refusèrent la corvée, et se révoltèrent au mois d'octobre. Les serfs à tenures se rangèrent du côté des *zsellérs*. Le refus de remplir les revendications sociales entravait aussi l'organisation efficace de la guerre de l'indépendance. Les communes slovaques de la Région de Budapest n'envoyèrent pas leurs gardes nationaux au champs de bataille du Sud. Mais les gardes nationaux de Soroksár entrèrent en lice après quelques tracaseries, presque au complet. Les recrues de l'armée nationale étaient pour la plupart des volontaires. Les 31 honveds de Soroksár étaient tous des volontaires, mais seulement quatre d'eux étaient du lieu. La moitié des honveds de Soroksár étaient des artisans, et surtout des compagnons faisant leur tour ; l'autre moitié se composait des domestiques de ferme des villages hongrois environnants. Dans es autres communes nous trouvons presque la même situation. Les serfs à tenures

se rachetaient du service de la défense nationale. Ce sont les domestiques de ferme et les compagnons qui payèrent l'impôt du sang. La population portait volontairement des charges financières considérables de la guerre de l'indépendance, en offrant de l'argent et des produits agricoles. Des batailles et des combats de quelque importance n'avaient pas lieu dans la Région de Budapest ; l'histoire n'a relaté que des escarmouches d'arrière-garde.

En conclusion, on peut constater que les luttes sociales et politiques se déclenchèrent dans la région en question, sous l'influence des événements de Budapest. L'aspiration à l'autonomie était vivante dans chaque commune, et de fortes luttes furent engagées pour la libération des *zsellérs* seigneuriaux, pour l'abolition de la dîme des vignobles et, en général, pour l'abrogation de tous les restes féodaux. Dans ces mouvements, l'initiative était aux *zsellérs*. Il est donc tout à fait naturel que la commune des *zsellérs* de Budafok (Promontor), commune allemande mais qui «respectait la langue hongroise», remplit le rôle le plus positif, puisque ici, la lutte contre le seigneur et pour la liberté était une seule et même chose, et c'est ici qu'on commença pour la première fois à «parler de la liberté».

BERLÁSZ JENŐ
A Ganz-gyár első félszázada
1845—1895

A gyármonográfia alapvetően fontos tényező a kapitalizmus-kori partörténet feldolgozásában. Egy cseppben benne van az egész tenger, — tartja a mondás. Valóban így is van. Az a kép, amely egy ország, vidék vagy város nagyipari fejlődéséről az ún. hivatalos forrásokban (statisztikákban, jelentésekben) nagy vonásokban elének rajzolódik, mikroszkópikus finomságú részletezettségben tárul fel a gyármonográfiákban. Mindazok a megállapítások, amelyek összefoglaló jellegű feldolgozásokban a nagyipari fejlődés egyes vonatkozásairól (üzletvitel, üzemmenet, munkásviszonyok, kimagasló jelentőségű szervezők és feltalálók, különleges gyártmányok, nemzetközi piaci kapcsolatok stb.) szinte csak elvontan, általánosítások formájában fejeződhetnek ki, a gyármonográfiákban konkretizálódnak, kézzelfoghatókká válnak. És éppen az aprólékos, konkrét szemléltetési módban rejlik a gyártörténetek kiváló jelentősége. Azt lehet mondani, hogy nagyipartörténeti összefoglalást gyármonográfiák nélkül életszerűen megírni alig lehet. Minél több vállalatról, üzemről áll megfelelő elemző történeti leírás a szintetikus feldolgozás rendelkezésre, annál könnyebb megbízható, időtálló képet adni a teljes fejlődésről. A gyármonográfiák tehát elsőrendű szerkezeti elemek a nagyipartörténeti összefoglalásokban. Rajtuk épül fel s általuk épül tovább az ipartörténelem.

Ez a tanulmány a gyármonográfiák iránt támasztható ilyen értelmű igényeket nem elégíti ki maradéktalanul. A korszerű gyártörténeti feldolgozás keretében szükségképpen adódó számos téma közül csak néhányra terjeszkedik ki, azokra sem mindig jelentőségüknek megfelelő mértékben és arányban. Felfogásunkban a gyártörténet sajátosképpen műszaki történet, az üzem fejlődésének találmányok és gyártmányok sikerein keresztül történő ábrázolása. Persze ez is csak laikus történész-felfogásban és előadásban, nem a műszaki szakszerűség követelményeinek megfelelően. Inkább csak regisztrálása, időben való elhelyezése és megismertetése a dolgoknak, szinte csak előkészítése egy igazi műszaki történeti feldolgozásnak.

Nem igen hatol a dolgok mélyére a vállalati-üzleti fejlődést tárgyaló rész sem. A tőkének a termelés irányításában játszott szerepét is jobbra csak leíró, ismertető igénnyel mutatja be. A politikai és gazdaságpoliti-